

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ
ИНСТИТУТИ

Мунис ЖЎРАЕВА

ЎЗБЕК ФОЛЬКЛОРИДА ТОПИШМОҚ

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
“Фан” нашриёти
Тошкент – 2011

УДК 398(575.1)

ББК 82.3(5Ў)

Ж 96

Топишмоқ ўзбек фольклорининг энг қадимий жанрларидан бири бўлиб, у ўтмишда яшаган аجدодларимизнинг сўз табуси, мифологик тасаввурлари ва маросимлари асосида келиб чиққан. Бу жанрга оид фольклор асарлари кишиларни ўйлашга, фикр юритишга ундаш орқали уларнинг дунёқарашилини кенгайтиришга, воқеликни образли талқин қилиш иқтидорининг шаклланишига хизмат қилади. Ушбу рисолада ҳам топишмоқларнинг юзага келиш тарихи ва ўзига хос хусусиятлари ҳақида сўз юритилади.

Рисола фольклоршунослар, этнографлар, талабалар ҳамда халқимизнинг миллий қадриятлари билан қизиқувчи китобхонларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

Асқар МУСАҚУЛОВ

филология фанлари доктори

Тақризчилар:

Шомирза ТУРДИМОВ

филология фанлари номзоди

Манзура НАРЗИҚУЛОВА

филология фанлари номзоди

ISBN 978-9943-19-170-9

©Ўзбекистон Республикаси ФА
“Фан” нашриёти, 2011 йил.

КИРИШ

Ўзбек халқ топишмоқлари халқ оғзаки ижодининг энг қадимий жанрларидан бири бўлиб, халқ бадиий тафаккурининг нодир дурдонаси сифатида узоқ йиллардан буён авлоддан-авлодга ўтиб, ўзининг таълимий-тарбиявий аҳамиятини сақлаб келмоқда.

Ўсиб келаётган ёш авлоднинг ҳар томонлама етук бўлиб шаклланишида халқимизнинг эзгу анъаналарига асосланган таълим-тарбия муҳим аҳамият касб этади. Мамлакатимиз президенти Ислон Каримов таъкидлаганларидек: «Ота-боларимиз қадимдан бебаҳо бойлик бўлиш илму маърифат, таълим ва тарбияни инсон камолоти ва миллат равнақининг энг асосий шарти ва гарови деб билган»¹.

Айниқса, таълим-тарбия жараёнида асрлар давомида сайқалланиб келаётган халқ оғзаки ижоди наъмуналаридан фойдаланиш яхши самара беради. Жумладан, топишмоқлар азалдан халқ педагогикасининг муҳим тарбиявий воситаларидан бири саналган. Топишмоқлар инсон умрининг охиригача, яъни дастлаб оила, мактаб, ўқув даргоҳларидан тортиб жамоатчилик ичидан ўрганиладиган билимларини такомиллаштиради, кишини ақлан чиниқтиради, руҳий-эстетик жиҳатдан бойитади.

Топишмоқларнинг омма орасида яшаб келаётганлигининг асосий сабаби унинг бутун борлиқни реал тасвирлашидир. Ўзбеклар орасида топишмоқ, топишмачоқ, топмача, топар чўпчак, топ-топ, топ-топ чўпчак, топ-топ матал, чўпчак, жумбоқ (жуммоқ, жумоқ), матал, масала, чалдирмоқ каби номлар билан аталадиган фольклор асарларининг энг муҳим хусусиятларидан бири муайян нарсалар ҳодиса, предметни унинг келиб чиқиши, вазифаси ва ҳаёти қамровида тавсифлашга асосланганлиги билан белгиланади. Топишмоқда инсонга ёт

¹ **И с л о н К а р и м о в.** Юксак маънавият – енгилмас куч. Тошкент: Маънавият, 2008. 60-бет.

бўлган мавҳум нарса ва ҳодисалар эмас, балки киши ўз ҳаёти мобайнида кўрган, ишлатган, умуман унга таниш бўлган нарса ва ҳодисалар яширин ҳолда тасвирланади. Топишмоққа хос бўлган бу хусусият, яъни яшириб тасвирлаш кишини ўйлашга, фикрлашга, нарса-ҳодисаларни муқояса қилишга ва солиштиришга ундайди. Шу жиҳатдан қараганда, нарса-ҳодисаларнинг ўзига хос белги-хусусиятларини метафорик нутқ орқали поэтик ифода этувчи халқ топишмоқларини тўплаш ва ўрганиш муҳим илмий аҳамиятга эга.

Ўзбек халқ топишмоқларини тўплаш ва ўрганиш XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошланган. Гарчи бу даврда ёзилган мақолаларда топишмоқлар илмий таҳлил қилинмаган бўлса-да, бу жанрнинг моҳияти ҳақида дастлабки маълумотлар берилганлиги билан аҳамиятлидир. Бундан ташқари, ўша даврда талайгина топишмоқлар тўпланиб, ўзбек ва рус тилларида нашр этилган. Бунда Н.П.Остроумов¹, А.Васильев², Мирзо шоир Хўқандий³ каби фольклор тўпловчиларнинг хизматлари катта бўлган.

Топишмоқларни изчил тўплаш ва ўрганиш ишлари эса XX асрнинг биринчи ярмидан бошланган. 1918 йилда “Маориф” журналида ўзбек халқ оғзаки ижодининг барча жанрларига оид маълумот ва материалларни, жумладан, топишмоқларни тўплаб журнал таҳририятига жўнатиш ҳақида мурожаат тарзидаги мақола эълон қилинади. Ушбу мақолада халқ оғзаки ижоди намуналарини айтиб берувчидан асл ҳолда, яъни қисқартирмасдан, ўзгартирмасдан айнан ёзиб олиш сўралади. Бу мурожаат туфайли кўпгина зиёлилар топишмоқларни тўплаш ва ўрганишга киришдилар. Жумладан, самарқандлик Тўра Зеҳнийнинг 1923 йилда “Зарафшон” газетасида босилган “Жумбоқлар” сарлавҳали мақоласида ҳам топишмоқ ҳақида қимматли маълумотлар берилган⁴.

¹ **Остроумов Н. П.** Пословицы и загадки сартов // Этнографические материалы. Вып. III. Ташкент, 1895. С. 138–168.

² **Васильев А.** Сартовская загадка // Туркестанские ведомости. Ташкент. № 113.

³ **Хўқандий М.** Жумбоқ мажмуаси. Қўқон, 1916–1917.

⁴ **Зеҳний Т.** Жумбоқлар // Зарафшон. Самарқанд, 1923, 17-сон.

1924 йилдан бошлаб эса тошкентлик Абдулла Носиров топишмоқларни тўплашга киришиб, 600 топишмоқдан иборат тўплам тузган. Бироқ, бу тўплам бизгача етиб келмаган¹.

Ўзбек топишмоқларини илмий асосда тўплаш ва ўрганишда фольклоршунос олимларнинг хизматлари катта бўлган. 1922 йилда Ғози Олим Юнусов Тошкент ва Самарқанд вилоятлари бўйлаб ўтказилган фольклор экспедициялари чоғида фольклорнинг бошқа жанрлари қаторида халқ топишмоқларини ҳам тўплади. Кейинчалик Ғози Олим Юнусовнинг фольклор тўпловчилиқ ишларини давом эттирган атоқли фольклоршунос олим Ҳоди Зарифов Тошкент, Самарқанд, Хоразм вилоятлари ва Фарғона водийсидаги аҳолидан 200 дан ортиқ ўзбек халқ топишмоқларини айтувчи оғзидан ўз шеvasида ёзиб олди. Бу топишмоқларнинг саксон биттаси олимнинг “Ўзбек фольклори” китобига ҳам киритилган².

XX асрнинг 20–50-йилларида топишмоқларни тўплаш ва ўрганиш ишлари билан кўпгина шарқшунос ва тилшунос олимлар шуғулландилар. Хусусан, 1926 йилда Каттақўрғонда фольклор экспедициясида бўлган В.Дружинин 15 та топишмоқни ёзиб олиб, чоп эттирди³. 1929 йилда Исмоил Орифийнинг 115 та топишмоқни ўз ичига олган мажмуаси нашр этилди⁴. Фольклоршунос олим Буюк Каримий 1937–1939 йилларда юздан ортиқ халқ топишмоқларини ёзиб олди⁵. Сурхондарё вилоятида яшовчи аҳолининг фольклор асарларини ёзиб олиш билан шуғулланган А.Маматқулов 1959 йилда 49 та топишмоқни тўплаб, чоп эттирди⁶.

¹ **Бу ҳақда қаранг:** **Ҳусанова З.** Ўзбек топишмоқлари. Тошкент: Фан, 1966. 9-бет.

² **Зарифов Ҳ.** Ўзбек фольклори. I том. Тошкент, 1939. 280–285-бетлар.

³ **Дружинин В.** Материалы по фольклору узбеков // Сборник научного кружка при Восточном факультете САГУ. Вып I. Ташкент, 1928. С.47–49.

⁴ **Орифий И.** Топишмоқлар. Самарқанд; Тошкент, 1929.

⁵ ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№603, 619, 263.

⁶ **Маматқулов А.** Шеробод район халқ оғзаки ижодига доир материаллардан намуналар // Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институти илмий асарлари. Тошкент, 1959. 218–222-бетлар.

Ўзбек халқ топишмоқларини ўрганиш ва уларнинг ўзига хос жанр хусусиятларини ёритиш борасида XX асрнинг иккинчи ярмида талайгина ишлар амалга оширилди. Топишмоқларнинг ўрганилиши хусусида сўз юритганда, бу борада самарали фаолият олиб борган ҳассос олима Зубайда Ҳусаинованинг топишмоқларни ёзиб олиш, архивлаштириш, илмий тадқиқ этиш ва нашр қилиш борасидаги кенг кўламли ишлари ҳақида тўхталиб ўтиш жоиз. Олима мамлакатимизнинг барча вилоятларида фольклор экспедициясида бўлиб, топишмоқларни тўплаш билан чекланиб қолмасдан, уларнинг бадиий хусусиятлари ва жанр хоссаларини ўрганиш, шунингдек, муболаға, сифатлаш, жонлантириш ва ўхшатиш каби бадиий тасвир воситаларининг топишмоқ жанри бадииятида тутган ўрни ва вазифаларини белгилаш ҳамда жумбоқларнинг бошқа эпик асарлар таркибидаги поэтик вазифаларини тадқиқ этишда ҳам катта натижаларга эришди. Бу изланишлар натижасида унинг “Ўзбек халқ топишмоқлари”¹, “Ўзбек топишмоқлари”² каби асарлари юзага келди. Ўзбек топишмоқларидан тузилган кўплаб мажмуаларни³ чоп эттирган олима топишмоқларни тўплаб, “Ўзбек халқ ижоди” кўп томлик асарлар силсиласида ҳам нашр эттирди⁴. Тўпламга анъанавий топишмоқлар билан бир қаторда XX асрда яратилган янги топишмоқлар ҳам киритилган бўлиб, улар жавобига, табиати ва мазмунига қараб тартиблаштиради. Бу мажмуа ўзбек халқ топишмоқларининг ҳозирга қадар чоп этилган энг мукаммал ва тўла деб эътироф этиб келинаётган тўпламидир.

Филология фанлари номзоди З.Ҳусаинова топишмоқ маъносини англатувчи атамаларнинг келиб чиқиши, топишмоқларнинг ўрганилиши тарихи ва бадииятига доир

¹ Ҳусаинова З. Ўзбек халқ топишмоқлари. Тошкент: Фан, 1961.

² Ҳусаинова З. Ўзбек топишмоқлари. Тошкент: Фан, 1966.

³ Ўйлаб топ. Топишмоқлар. Тузувчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи: Ҳусаинова З. Тошкент: Фан, 1993.

⁴ Топишмоқлар. Ўзбек халқ ижоди. Кўп томлик. Нашрга тайёрловчи: Ҳусаинова З. Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981.

илмий тадқиқотлар яратди¹. У ўзининг кўп йиллик «дала тадқиқотлари» ва илмий кузатувлари натижасида 1967 йилда “Ўзбек топишмоқларининг асосий хусусиятлари ва манбалари” мавзуида номзодлик диссертациясини ёқлади².

Афғонистонда истиқомат қилувчи ўзбеклар фольклорида ҳам топишмоқ жанри муҳим ўрин тутди. Халқ қўшиқлари, болалар фольклори намуналари, эртаклар, дoston парчалари, мақол ва топишмоқларни ёзиб олган Ф.Аймоқнинг 1986 йилда фольклоршунос М.Кўшмоқов масъул муҳаррирлиги ва сўнг сўзи билан чоп этирилган «Халқ дурдоналари» тўпламига Андхўйдаги Лофи ариғи деган жойда яшовчи Момохола ва Фозилмомо деган аёллардан ёзиб олинган 70 та топишмоқ киритилган³. Кейинги йилларда афғонистонлик олим Солиҳ Маҳмуд Асос ўзбек топишмоқларини ёзиб олиш ва чоп этириш борасида муайян ишларни амалга оширган. У ўзининг Мозори шариф атрофидаги қишлоқлардан ёзиб олган фольклор материаллари асосида «Жумбоқлар»⁴ номли китоб чоп этирган. Бу тўпламга асосан Давлатободдан тўпланган 523 та топишмоқ киритилган бўлиб, улар алифбо тартиби асосида ҳар бир жумбоқ алоҳида рақамланган ҳолда берилган.

Мамлакатимиз мустақилликка эришганидан кейин топишмоқларни нафақат фольклоршунослик, балки педаго-

¹ **Ҳусайнова З.** Топишмоқ терминлари // Ўзбек диалектологиясидан материаллар. 2-нашр. Тошкент, 1961; **Яна ўша.** Ўзбек халқ топишмоқларини ўрганиш тарихидан. 1-қисм // Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. 3-китоб. Тошкент, 1961. 354–362-бетлар; **Яна ўша.** Ўзбек халқ топишмоқларини ўрганиш тарихидан. 2-қисм // Ўзбек тили ва адабиёти. 1962. 4-сон. 20-26-бетлар; **Яна ўша.** Топишмоқ терминлари // Ўзбек халқ ижоди. Тошкент, 1967. 111–123-бетлар; **Яна ўша.** Халқ топишмоқларидаги бир бадий восита // Ўзбек тили ва адабиёти. Тошкент, 1984. 1-сон. 36–40-бетлар; **Яна ўша.** Топишмоқларда эпитет // Ўзбек тили ва адабиёти. Тошкент, 1988. 1-сон. 54–56-бетлар; **Яна ўша.** Топишмоқлар // Ўзбек фольклори очерклари. 1-том. Тошкент, 1988. 98–127-бетлар.

² **Ҳусайнова З.** Основные особенности и источники узбекских народных загадок. АКД. Ташкент, 1967.

³ Халқ дурдоналари. Ёзиб олувчи ва нашрга тайёрловчи: **Файзулла Аймоқ.** Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986. 204–213-бетлар.

⁴ Жумбоқлар. Ўзбек халқининг оғиздаги топди маталларидан. Тўпловчи ва чопга топширган: **Солиҳ Маҳмуд Асос.** Мозори шариф, ҳижрий 1389 йил.

гик ва тилшунослик нуқтаи назаридан ҳам тадқиқ этишга киришилди. Натижада ўзбек халқ топишмоқларининг ёш авлод тарбиясидаги ўрни ҳамда дарс машғулоти ва маънавий-ахлоқий таълим беришда топишмоқларда мужассамлашган халқ донишмандлиги сабоқларидан фойдаланишнинг илмий-педагогик хусусиятларига доир қатор мақолалар чоп этирилди⁵. М.Н.Саитбаева, Ж.Х.Абдуллаев, М.Сапарниязова каби тилшунос олимлар эса топишмоқларнинг лексик-семантик ва синтактик хусусиятларини тадқиқ этишга доир номзодлик диссертациясини ҳимоя қилишди⁶.

Юқоридаги қисқача таҳлил шуни кўрсатадики, ўзбек халқ топишмоқларининг фольклор жанри сифатидаги шаклланиш тарихи, генезиси ва тадрижий тараққиёт босқичлари, топишмоқларнинг генезисида мифология, маросим фольклори ва сўз табусининг тутган ўрни каби масалалар фундаментал тадқиқ этилмаган. Бинобарин, ўзбек халқ топишмоқларини тўплаш ва ўрганиш халқимиз маънавий оламининг нақадар ёрқинлиги ва тафаккур даражасининг юксаклигини яна бир бор намоён этади. Кенг қамровли тарбиявий аҳамиятга эга бўлган топишмоқлар кишида мулоҳазакорлик, зукколик фазилатларини шакллантиришга хизмат қилади. Топишмоқ айтувчининг ўзига хос поэтик маҳорати эса халқимизнинг бадиий даҳоси нақадар юксак эканлигидан далолат беради.

⁵ **Каландарова С.** Использование загадок на занятиях по практическому курсу русского языка // Хоразм фольклори. Вып.3. Урганч, 2001. С.35-36; **Салаева М.** Ўзбек халқ оғзаки ижодининг тарбиявий имкониятлари // Хоразм фольклори. 4-сон. Урганч, 2002. 84–86-бетлар; **Йўлдошева Д.** Болалар нутқида топишмоқлар // Ўзбек тили ва адабиёти. Тошкент, 2006. 1-сон. 82–84-бетлар; **Абдужалилова З., Айтимов С.** Топишмоқлар ва уларнинг ёшлар тарбиясидаги аҳамияти // Касбий таълим тараққиёт йўлида. Тошкент, 2006. 8-сон. 72–74-бетлар.

⁶ **Саитбаева М.Н.** Именное сказуемое в узбекских народных загадках: Автореф. дисс. канд. филол. наук. Ташкент, 1984; **Абдуллаев Ж.Х.** Ўзбек халқ топишмоқларининг лексик-семантик хусусиятлари: Филол. фанлари номз. дисс. автореф. Тошкент, 1994; **Сапарниязова М.** Ўзбек халқ топишмоқларининг синтактик-семантик хусусиятлари: Филол. фанлари номз. дисс. автореф. Тошкент, 2005.

ТОПИШМОҚ ВА УНИНГ ТАРИХИЙ ТАРАҚҚИЁТИ

Маълумки, топишмоқ халқ оғзаки бадиий ижодининг энг кенг тарқалган ва айна пайтда, ниҳоятда қадимий жанрларидан бири саналади. Топишмоқларнинг келиб чиқиши ва тарихий тараққиётини қадимий манбалар асосида қиёсий ўрганиш фольклоршуносликнинг долзарб муаммоларидан бири бўлиб, бунда турколог олимлар томонидан «Кодекс куманикус» номи билан аталган ўрта аср ёзма ёдгорлигида келтирилган фольклор материаллари муҳим илмий қимматга эга. Чунки бу асар туркий халқларнинг топишмоқлари жамланган энг қадимий ёзма манба бўлиб, унда келтирилган жумбоқларнинг деярли барчаси бугунги туркий халқлар фольклорида сақланиб қолганлиги боис, топишмоқ жанрининг тарихий тараққиётини тадқиқ этишга қаратилган илмий изланишлар ўз-ўзидан ана шу манбага суяниб иш кўришни тақозо этади.

Маълумки, «Кодекс куманикус» итальян ва немис миссионерлари томонидан қипчоқ лаҳжасида сўзлашувчи туркий қавмлардан ёзиб олинган тил материаллари асосида Қримдаги Солхат (бу жой ҳозирги кунда «Эски Қрим» деб юритилади) қишлоғида 1294–1295 йилларда яратилган. Қадимги қипчоқ лаҳжасига оид 1300 сўзни ўз ичига олган бу асар тузилишига кўра, «лотинча-форсча-куман(қипчоқ)ча луғат» ҳамда «куман(қипчоқ)ча-немисча луғат» бўлиб, унинг ягона қўлёзма нусхаси Венециядаги Авлиё Марк соборида жойлашган Миллий кутубхонада сақланади.

«Кодекс куманикус» илк нашри (маълум бир қисмлари) 1828 йилда Г.Й.Клаппрот томонидан амалга оширилган¹.

¹ Klaproth J. Vocabulaire latin, persan et coman de la bibliothèque de

1880 йилда Будапештда «Кодекс куманикус» ни нашр этилган Г.Куун бу асарда элликта топишмоқ мавжудлигини қайд этган¹. Петербург университетининг тарих-филология факультетида ўқиган В.В.Радлов «Кодекс куманикус»даги луғавий бирликларни тадқиқ этишга киришиб, шу асосда «куман» (қипчоқ)лар тили хусусида назарий хулосалар чиқаришга ҳаракат қилган². У 1886 йилда бу асарни немис тилига таржима қилиб, бир йилдан кейин нашр эттирган³. Шундан кейин «Кодекс куманикус»да топишмоқлар мавжудлиги В.Банг⁴, Ю.Немет⁵, А.Н.Самойлович⁶ ва С.Е.Малов⁷ каби олимлар томонидан қайд этилган. 1932 йилда турк олими Н.Азим «Кодекс куманикус»даги олти топишмоқни турк тилига таржима қилиб, нашр эттирди⁸. 1936 йилда эса Копенгаген шаҳрида «Кодекс куманикус»нинг факсимиле нашри чоп этирилган⁹. 2000 йилда «Кодекс куманикус»нинг факсимиле нашрини амалга оширган¹⁰ румин олими В.Дримбанинг айрим тадқиқотларида ҳам топишмоқлар таҳлилга тортил-

Francesco Petrarca // *Mémoires relatifs à l'Asie, contenant des recherches historiques et philologiques sur les peuples de l'Orient*, par. Paris, 1828. T. 3. P.122–254.

¹ **Kuun G.** Codex cumanicus bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum. – Budapest, 1880. P.143–148.

² **Радлов В. В.** О языке куманов по поводу издания куманского словаря // Записки Императорского АН. Т.48. Спб., 1884. №4.

³ **Радлов В. В.** Кодекс куманикус (Das türk. Sprachmaterial des Codex kumanicus). Спб., 1887. С.2–5.

⁴ **Bang W.** Über die Rätsel des Codex cumanicus // Sitzungsberichte Preus. Akad. Wiss. Phil.-hist. Klasse. (SPAW). XXI. 1912. S.334–353.

⁵ **Nemeth J.** Die Rätsel des Codex cumanicus // Ztschr. Deutsch. Morgenland. Gesell. 1913. B.47. P.577–608.

⁶ **Самойлович А. Н.** К истории и критике Codex cumanicus // Доклады Российской Академии наук. М., 1924. №4–5. С.86–89.

⁷ **Малов С. Е.** К истории и критике «Codex kumanicus» // Известия АН СССР. Отделения гуманитарных наук. М., 1930. №5. С.347–375.

⁸ **Asim N.** Kıpçak Türkçesine dair // Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası. 1932. D.1, b.4. P.381–383.

⁹ Codex cumanicus. Faksimile. Kopenhagen, 1936.

¹⁰ **Drimba V.** Codex cumanicus: Édition diplomatique avec facsimilés. Bucarest: Editura Enciclopedică, 2000.

ган¹. 2004 йилда қадимги қипчоқ ёзма ёдгорликларининг тадқиқотчиси А.Гаркавецнинг «Кодекс куманикус»га бағишланган тадқиқоти нашр этилди². Асарнинг рус тилидаги тўла наشري 2006 йилда атиги 350 нусхада чоп этирилди³.

Туркий халқларнинг тили ва фольклорини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қиладиган бу асарда қайроқ, тур-на, узанги, кирпи (типратикан), кема, пичоқ, ит ва бошқа нарсалар тўғрисидаги 47 та топишмоқ келтирилган. «Кодекс куманикус»даги бу топишмоқлар жаҳон фольклоршунослигида «куман топишмоқлари» деб номланади. «Кодекс куманикус»даги топишмоқларнинг ўзига хос хусусиятлари ва уларнингтуркийхалқларфольклоридагивариантлариникиёсий тадқиқ этишга илк бор эътибор қаратган олим А.Инондир. У ўзининг «Кодекс куманикус»даги топишмоқларга доир» номли мақоласида ушбу манбадаги олти топишмоқни таҳлил қилган⁴. 1966 йилда америкалик олим А.Титценнинг «куман топишмоқлари»ни туркий халқлар фольклори билан қиёслаб ўрганишга бағишланган тадқиқоти чоп этирилди⁵. Бу асарда «Кодекс куманикус»даги топишмоқларнинг туркий халқлар фольклоридаги кўплаб намуналари қиёсланган, аммо мазкур тадқиқотга ўзбек халқ топимоқлари жалб этилмаган.

Туркий халқлар топишмоқларининг тарихий-тадрижий ривожига доир муҳим хулосалар чиқаришга асос бўладиган бу материаллар фольклористик нуқтаи назардан махсус тадқиқ этилмаган бўлса-да, татар олимларининг асарларида ушбу манбадаги айрим топишмоқларнинг XX асрда ёзиб олинган жумбоқлар билан ўхшашлиги қайд этилган⁶. Шунингдек,

¹ **Drimba V.** Syntaxe Cormane. Leiden, 1971. S.201–219.

² **Гаркавец А.** Codex cumanicus. Кыпчак-половецкие тексты XIII–XIV вв. Алматы: Дешт-и-кыпчак баур, 2004.

³ Кодекс куманикус: Половецкие молитвы, гимны и загадки XIII–XIV вв. / Подготовил **А.Н.Гаркавец**. М.: Русская деревня, 2006. С. 88.

⁴ **Инан А.** Codex cumanicus bilmeceelerine dair // A.Inan. Makaleler ve incelemeler. I. Ankara: Turk tarix kurumu basimleri, 1987. P.353–358.

⁵ **Titse A.** The Koman Riddles and Turkic Folklore. Berkeley, 1966.

⁶ **Газиз Г., Рахим Г.** Татар адабияты тарихы. 1-жилд. Казан, 1923. 47-бет; **Ярмы Х.** Татар халкынын поэтик ижаты. Казан: Татарстан китап

«Кодекс куманикус»нинг тил хусусиятларини тадқиқ этган қозоқ олими А.Қуришжановнинг бир мақоласида «куман топишмоқлари»нинг ўрганилиши масаласига тўхталиб ўтилган¹.

Татар халқ топишмоқларининг ўзига хос хусусиятлари, генезиси ва поэтикасини тадқиқ этган фольклоршунос олим Х.Махмутов ўзининг бир қатор мақолаларида «Кодекс куманикус»даги топишмоқларнинг татар халқ оғзаки ижодида учрайдиган ўхшаш намуналарини қиёсий таҳлилга тортган.² Олим тўғри қайд этганидек, «Кодекс куманикус» туркий халқларнинг муштарак ёзма ёдгорлиги бўлиб, ундаги фольклор материаллари қозоқ, бошқирд, Озарбойжон, татар, туркман ва бошқа кўплаб туркий халқлар оғзаки бадий ижодига бевосита дахлдор ҳисобланади. Зеро, «куман топишмоқлари»нинг аксарияти туркий халқлар орасида ҳозирга қадар сақланиб келмоқда»³.

Биз топишмоқ жанрига оид бадий матнларнинг тадрижий ривожидавомида шаклий-структурал, лисоний-фонетик ҳамда поэтик жиҳатдан рўй берган ўзгаришларни аниқлаш мақсадида «Кодекс куманикус»да келтирилган қадимги туркий жумбоқларни ўзбек халқ топишмоқлари билан қиёсан текширишга ҳаракат қилдик.

Маълум бўлишича, ўзбек халқ топишмоқлари орасида XIII–XIV асрлардан буён ўзининг поэтик шаклини деярли ўзгартирмасдан, айнан сақланиб келаётган намуналар ҳам анчагинани ташкил этар экан. «Кодекс куманикус»нинг 1966 йилда америкалик олим А.Титце томонидан чоп эти-

нашрияти, 1967. 169–172-бетлар; **Алиева М.** Тепишмақлар // Уйғур халқи еғиз ижадийити. Алмута: Наука, 1983. 171-бет.

¹ **Қуришжанов А.** К изучению куманских загадок // Вопросы истории и диалектологии казахского языка. Алма-Ата, 1960. Вып.2. С.167–176.

² **Махмутов Х.** Коман мѣжмугасындагы табышмақлар // Казан утлары. 1969. №11. С.157–164; **Яна ўша.** Татарские параллели куманских загадок // С. Тюркология. Баку, 1971. №3. С.87–96.

³ **Махмутов Х.** Татарские параллели куманских загадок // Советская Тюркология. Баку, 1971. №3. С.87.

рилган¹ намунасида «VI» рақами остида тавсифланган «Ak k'üjmäniң ayzu jok» топишмоғининг жавоби «ol jumurtka» дейилган. Бухоро вилоятининг Қорақўл туманидаги Жигачи қишлоғида мазкур топишмоқнинг «Оқ қуймоннинг оғзи йўқ» (тухум) тарзидаги шакли мавжуд. Топишмоқ матнида қўлланилган «қуймон» сўзи тухумга ун ва мой аралаштириб пишириладиган таом номи бўлиб, Қорақўл шевасида унинг «қуймон», «чимчақуймон» каби турлари тайёрланади. Бу атама адабий тилдаги «қуймоқ» лексемаси билан ўзакдош сўздир.

Аммо ушбу қадимий топишмоқнинг юзага келишига асос бўлган метафорик нутқда таом маъносини билдирувчи сўз асосга олинган эмас. Чунки тилшунос олим С.Е.Малов «Кодекс куманикус»даги мазкур топишмоқни рус тилига таржима қилиш жараёнида «k'üj» элементини «шакл», «форма» тарзида тушунгани учун жумбоқни «По виду белас кость, но без соска» деб ўгирган². Фольклоршунос Х.Махмутов эса «k'üjmä» сўзи кўчманчи туркийлар ҳаётида муҳим роль ўйнаган «ўтов» маъносида қўлланилган бўлиши керак деб ҳисоблайди³. Таниқли олим В.Банг ушбу сўзни «küy-mening» тарзида ўқиши хато эканлигини қайд этган Абдулқодир Иноннинг ёзишича, «köüte» сўзи эски бошқирд тилида (эртак ва ҳикоятларда англаб олиш маъносига кўра) усти қуббасимон ароба шаклидаги келин чодири маъносида қўлланилган. Юқоридаги топишмоқнинг эса қозоқ фольклорида «Ay dala-da ak otav avzi-murni çok otav», «Bir kubbe gördüm, elledikçe paralanur», «Bir ajoyib kubbe gördüm, bassam alni yarilir», қирғиз халқ ижодида эса «Ay dalada ak sandik, ozu-murdu çok sandik» тарзидаги шакллари мавжуддир⁴.

¹ **Titse A.** The Koman Riddles and Turkic Folklore // University of California Press. Berkeley and Los Angeles, 1966.

² **Малов Е. С.** К истории и критике Codex cumanicus // Известия Академии наук. Отделение гуманитарных наук. М., 1930. №5. С.355.

³ **Махмутов Х.** Татарские параллели куманских загадок. С.88.

⁴ **Inan A.** Codex cumanicus bilmecelesine dair // A.Inan. Makaleler ve incelemeler. I. Ankara: Turk tarix kurumu basimleri, 1987. P.358.

Тухум ҳақидаги топишмоқларнинг ўзбек фольклорида қайд қилинган «Оқ ўтов, оғзи бутов»¹, «Менинг бир ўтовим бор, ой-наси, эшиги йўқ» (71-бет), «Ой далада оқ ўтов, Оғзи, бурни йўқ ўтов» (71-бет) каби намуналари ҳам ана шу қадимий жумбоқ матни асосида юзага келган. Кўринадики, жавоби «тухум» бўлган топишмоқ ўзининг тарихий тараққиёти давомида номи яширин тутилган предмет (тухум)нинг ранг белгиси (оқ), шакли (ўтовсимон шаклга эгаллиги) ҳамда тешиги йўқлиги («оғзи йўқ») каби хусусиятлари ўзгармасдан сақланиб қолган. Халқимиз турмуш тарзида ўтроқ маданиятнинг устуворлик қилганлиги боис мазкур топишмоқнинг ўхшатиш объекти ҳам ўзгаришга учраб, кейинчалик «Оқ сандиқ, оғзи йўқ сандиқ» (71-бет), «Оқ уйча, эшиги очилгунча» (71-бет), «Эшиги йўқ, оқ чумбоқ» (71-бет) сингари намуналар юзага келган.

«Кодекс куманикус»да «yazda yavlı xayıř yatır», яъни «Текисликда ёғли (семиз) мушт ётир» топишмоғи XXVIII тартиб рақами билан келтирилган бўлиб, унинг жавоби «илон» деб шарҳланган.² Шунга ўхшаш топишмоқ ўзбек фольклорида ҳам мавжуд. Бухоро вилоятининг Қорақўл туманидаги Тангачар қишлоғида яшовчи 1930 йилда туғилган Шарофат Муродовадан ёзиб олинган «Ер тагида ёғли мушт» топишмоғининг жавоби ҳам типратикандир. Кўринадики, ушбу XIV рақамли топишмоқ халқ орасида фаол қўлланилса-да, ўзининг бадиий структурасини деярли ўзгартирмаган. Ушбу топишмоқнинг поэтик-структурал қурилиши ўзбек фольклорида «илон» тўғрисидаги «Ер тагида мойли қайиш» (65-бет), «Ер остида сариқ қайиш» (65-бет), «Ер тагида ёғли қамчи» (65-бет), «Кўприк остида ёғли ҳасиб» (65-бет), жавоби «равоч» деб талқин қилинадиган «Ер тагида қизил юлғун» (96-бет) каби жумбоқларнинг шаклланиши учун бадиий асос вазифасини ўтаган.

¹ Топишмоқлар. Ўзбек халқ ижоди. Тузувчи ва нашрга тайёрловчи: **З.Хусанова**. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. 71-бет. (Бундан кейин шу манбадан олинган мисоллардан кейин саҳифа рақамлари қавс ичида бериб борилади – муаллиф).

² Бу мисол қуйидаги манбадан олинди: **Я р м ы Х**. Татар халкынын поэтик ижаты. Казан: Татарстан китап нашрияты, 1967. 171-бет.

«Кодекс куманикус»даги аксарият жумбоқлар сингари «турна» тўғрисидаги VIII рақамли топишмоқнинг поэтик матни ҳам изчил шеърый шаклда эканлиги билан эътиборлидир:

K'ün altundan älči keliyir,
K'ömuš burγy tar(ta) keliyir,
Aj altunda(n) elči keliyir,
Altun burγy t(arta) keliyir.

Мазкур топишмоқ ҳам ҳозирга қадар деярли ўзгаришсиз ҳолда сақланиб келган бўлиб, унинг Сирдарё вилоятидаги Мирзачўл туманига қарашли Мусофиробод қишлоғида истиқомат қилувчи Қундуз момодан ёзиб олинган намунаси «куман топишмоғи»га ҳос бўлган аллитерация бадийий воситаси (кун–кумуш, ой–олтин), номи яширинган объект (турна)нинг одам суратида (элчи // йигит), яъни антропоморф кўринишда метафоралаштирилиши ҳамда чолғу асбоби тимсолининг қўлланилиши (бурғу // сурнай) каби хусусиятлар сақланганлиги кузатилади:

Ой олдидан ўтган жигит,
Олтин сурнай тортган жигит,
Кун олдидан ўтган жигит,
Кумуш сурнай тортган жигит¹.

Топишмоқнинг поэтик қурилиши аллитерацияга асосланганлиги боис, «кун» сўзи ўрнига «ер» лексемасининг қўлланилиши натижасида унинг бошқа бир варианты юзага келган. Жиззах вилоятининг Зомин туманидаги Қарапчи қишлоғида яшовчи Ёрлақаб Бекназар ўғлидан ёзиб олинган қуйидаги намуна фикримиз далилидир:

Ой остидан ўтган йигит,
Олтин сурнай тортган йигит,
Ер устидан ўтган йигит,
Етти сурнай тортган йигит².

¹ ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1562.

² ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1568.

Бу топишмоқнинг Ғарбий Сибирда истиқомат қилувчи татарлар оғзаки ижодида қайд қилинган намунаси эса «Кодекс куманикус»даги жумбоқдан деярли фарқ қилмайди:

Ай артыннын йурткан йегет,
Кун артыннын йурткан йегет,
Алтын курай тарткан йегет,
Көмеш курай тарткан йегет¹.

Ўзбек халқ топишмоқлари тадқиқотчиси З.Хусаинованинг ёзишича, бу «топишмоқнинг «ой остидан», «ер устидан» сўзлари турнанинг ҳавода баъзан жуда баланд ва баъзан нисбатан паст учиб ўтишини билдиради. Одатда, турна жуда баландликда учадиган қушлардан бўлганлиги учун, муболаға билан «ой остидан» дейилганки, бу фольклорнинг бадийи приёмига мосдир»².

Назаримизда, мазкур топишмоқда «кун», «ой», «ер» каби самовий тимсолларнинг қўлланилиши унинг юзага келишида аждодларимизнинг ой, қуёш билан алоқадор космогоник қарашлари муҳим ўрин тутганлигини кўрсатса, турнанинг «бурғу (сурнай) тортган элчи (йигит)»га ўхшатилиши табиатни жонлантириб тасаввур қилишга асосланган аниматик мифологияга боғлиқдир. Чунки «халқ қарашларига кўра, турна учиб келиши иссиқ кунлар бошланганлигининг белгиси деб қаралган»³. Демак, мавсумий қушларнинг эрта баҳорда ўлкамизга учиб келиши тўғрисидаги фенологик тасаввурлардан яхши хабардор бўлган халқимиз қадим замонлардаёқ турнанинг баланд ёки паст учишига диққат қилиб, йилнинг иссиқ ёки совуқ келишини тахмин қилишган. Турналарнинг учиб келиши қишнинг совуқ кунлари ниҳоясига етиб, иссиқ кўклам бошланганлигига ишора қилинганлиги учун ҳам топишмоқда буқуш «бурғу (сурнай)» тортган элчи(йигит)»га ўхшатишган.

«Ой» ва «кун» поэтик тимсоллари асосида шаклланган

¹ Ахатова Г.Х. Диалект западносибирских татар. Уфа, 1963. С.191–192.

² Хусаинова З. Ўзбек топишмоқлари. Тошкент: Фан, 1966. 65-бет.

³ Жўраев М. Наврўз байрами. Тошкент: Фан, 2009. 178-бет.

бадий конструкция нафақат топишмоқ жанрига оид матнлар, балки маросим фольклори қўшиқларининг шаклланишида ҳам муҳим роль ўйнаган. Жумладан, ушбу рамзлар иштирокидаги поэтик параллелизмни Сурхондарё вилоятидан ёзиб олинган қуйидаги тўй маросим қўшиғида ҳам кўриш мумкин. «Бет очар» маросимида келинни саломга олиб келаётган кайвони:

Ой булутнинг остидан,
Ойдай келин келибди.
Кўк булутнинг остидан
Кундай келин келибди.
Оға–инилар, келинингиз,
Келин бетин очади,
Кўрманани берингиз,¹ –

деб айтим айтади. Бу айтим-қўшиқнинг:

Ой булутнинг остидан,
Ойдай келин келибди.
Кўк булутнинг остидан,
Кундай келин келибди.
Кўрингиз–о, кўрингиз,
Кўрманасини берингиз,² –

тарзидаги варианты ҳам мавжуд.

«Кодекс куманикус»да келтирилган баъзи бир топишмоқлар шаклан сақланиб қолган бўлса-да, функционал йўналганлиги ўзгариши ҳолати ҳам кузатилади. Хусусан, мазкур манбадаги XXXV рақамли топишмоқ «Tüyma tüydim, tütg'äng'ä saldym» (Тугун тугдим, тутганга солдим») тарзида берилган бўлиб, жавоби «ақл», «фикр» деб изоҳланган. Бу топишмоқнинг татар фольклоридаги «Төкмә тейдем, төпкә салдым» варианты «эс», «хотира», «ёдга олиш» ҳақидадир³.

¹ ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1833. 13-бет.

² ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1833. 29-бет.

³ **И с ә н б ә т Н.** Татар халык табышмаклары. Казан, 1970. 504-бет.

Ўзбек фольклорида эса мазкур топишмоқнинг жавоб қисми ўзгарган бўлиб, З.Хусаинова томонидан нашрга тайёрланган тўпламда «Туйдим, тўбга ташладим» топишмоғи жавоби «уйқу» бўлган «Тепдим, тўрга ташладим» (48-бет) жумбоғининг варианты сифатида келтирилган.

Полиз экинлари ҳақидаги топишмоқнинг «Кодекс куманикус»да қайд қилинган бир намунасида қовуннинг паллақда пишиб-етилиш хусусияти асосига қурилган: «K'ök'sä ularıym k'ög'tndä semirir», яъни «Кўкча отим кўганда семирар». ХХІ рақамли бу топишмоқнинг ўзбек фольклоридаги вариантыда жумбоқнинг поэтик шакли сақлангани ҳолда, жавоб қисми ўзгарган: «Кўккина қўзим қуванда туриб семиради» (97-бет) топишмоғининг жавоби «тарвуз» деб изоҳланган.

Юқоридаги қисқача таҳлилдан шундай хулосага келиш мумкинки, ўзбек халқ топишмоқларининг тарихий асослари ғоят қадимий бўлиб, генетик жиҳатдан туркий халқлар фольклоридаги жумбоқлар билан умумий негизга эга. «Кодекс куманикус»да келтирилган топишмоқларнинг ўзбек халқ оғзаки бадий ижодида қайд этилган вариантларини қиёсий таҳлил қилиш эса топишмоқлар ўзининг тадрижий ривожидавомида анъанавий бадий қурилиши ва поэтик воситаларини асосан турғун ҳолда сақлаб келганлигини кўрсатди.

МИФ ВА ТОПИШМОҚ

Топишмоқ жанрининг генезисида мифологик тасаввурлар муҳим ўрин тутганлиги боис бу жанрни илмий тадқиқ этиш натижасида ўзбек фольклори жанрларининг генетик илдизлари, манбалари ва бадиий қадрият сифатидаги тадрижий ривож босқичлари аниқланади. Рус олими Ю.М.Соколовнинг ёзишича, «топишмоқлар қадимда муайян инонч-этиқодларни ташиш вазифасини бажарган бўлиб, жумбоқ айтиш диний қарашларнинг сир-асрорларини ёритиш ёки мифик тасаввурларни ифодалаш воситаси бўлган»¹.

Озарбойжон олими Рамазон Кафарлининг фикрича, «топишмоқ фольклорнинг қадимий жанрларидан бири бўлиб, одамлар ўртасидаги шахсий ва ижтимоий муносабатлар шакллана бошлаган даврларда юзага кела бошлаган. Топишмоқ жанри шакллана бошлаган қадимги даврларда мифология, айниқса, анимистик тасаввурлар билан чамбарчас боғлиқ бўлган. Топишмоқларда жониворлар ва жонсиз предметларнинг «инсонлаштириб» талқин қилиниши фикримиз далилидир»².

Узоқ йиллар мобайнида оғиздан-оғизга ўтиб келаётган топишмоқларнинг объекти ўзгармаган бўлса-да, бу жанрга мансуб фольклор асарларидан айримлари халқ бадиий тафаккури тарихининг тадрижий ривож давомида кўп қатламли, яъни турли хил талқинларга эга бўлиши билан ажралиб турадиган матн ҳолига келиб қолган. Шундай топишмоқлар ҳам борки, уларнинг композицион қурилмасидаги табуистик атамалар, мифологик тасаввурлар билан боғлиқ тушунчалар ҳамда муайян урф-одат ва маросимларнинг талқинлари ўз ифодасини топганлиги боис, келиб чиқиши жиҳатидан турли

¹ Соколов Ю. М. Русский фольклор. М., 1938. С.217.

² Кафарлы Р. Тапмаджалар // «Az. mif» сайтига 2003 йил 25 октябрда киритилган материал.

даврларга хос бўлган бундай жумбоқларнинг генезисини ойдинлаштириш анчайин қийин кечади. Бундай топишмоқлар аслида алоҳида-алоҳида жумбоқлар тарзида шакланган бўлиб, кейинчалик бир бутун яхлит матн ҳолига келганлиги учун уларнинг тарихий асосларини аниқлаш бироз мураккаб кечади. Биз қуйида ана шундай топишмоқлардан бирининг келиб чиқиш тарихига доир баъзи илмий кузатишларимизни баён этамиз. Халқимиз орасида:

Тоғда талаймонни кўрдим,
Сувда Сулаймонни кўрдим,
Юмалаб ётган тошни кўрдим,
Тузсиз пишган ошни кўрдим, –
(175)

топишмоғи кенг тарқалган. Маълумки, аксарият ҳолларда семантик таркиби бирлашган топишмоқларнинг объекти ҳам, қиёсланаётган тасвир кўлами ҳам кўп предметли бўлади. Юқоридаги жумбоқда ҳам шу ҳолатни кўрамиз. Бу топишмоқнинг жавоби тўртта предметдан иборат: бўри, балиқ, тошбақа, сумалак.

Мазкур топишмоқнинг тарихий асослари халқимизнинг қадимги мифологик тасаввурларига бориб тақалади. Хусусан, топишмоқнинг «Тоғда талаймонни кўрдим» мисраси архаик мифологиянинг таркибий қисми бўлган тотемистик қарашлар асосида шакланган. Топишмоқнинг бу мисрасида «бўри» жавоби яширинган бўлиб, бу жонзотнинг жумбоқ объектига айланишига сабаб унинг аجدодларимиз томонидан тотем-аждод сифатида эътироф этилганлигидир. Чунки «бўри – туркий қавмларнинг тотем-аждод сифатида сиғинган жониворларидан бири бўлиб, у Ашина уруғининг аждод бошчиси ҳисобланган. Ашина қабиласининг бевосита авлодлари ҳисобланган уйшунлар бугунги кунда ўзбек халқи таркибига сингиб кетгани учун бўри билан боғлиқ мифологик қарашлар ўзбек фольклорида кўпроқ сақланган»¹.

¹ Боболардан қолган нақдлар. Тўплаб, нашрга тайёрловчилар, сўзбоши ва

Бинобарин, топишмоқ матнида қўлланилган «талаймон» лексемаси ҳам тарихан сўз табуси ҳамда тотемистик эътиқод билан алоқадордир. Маҳмуд Кошғарийнинг келтиришича, қадимги туркий тилда «толарсақ» сўзи «ҳайвонларнинг изи» маъносида қўлланилган¹. Бизнинг фикримизча, «талаймон» сўзининг этимологик асоси ҳам қадимги туркий тилда «жонивор изи» маъносини англатувчи «тал» ўзагига бориб тақалади.

Ўзбек халқ топишмоқларининг илк тадқиқотчиси, филология фанлари номзоди З.Хўсаинованинг ёзишича, мазкур топишмоқнинг биринчи мисраси «бўри тўғрисида бўлиб, унинг характери билдириш учун талаймон сўзи ишлатилган: талаймон сўзи таламоқ феълидан: тала+й+мон»².

Бизнингча, бу ўринда қўлланилган «талаймон» сўзи «таламоқ» феълига алоқадор лексема эмас, балки тотемизм билан боғлиқ тасаввурлар асосида изоҳланадиган луғавий бирликдир. Чунки қадимги одам тасаввурида бирор киши ёки жониворнинг оёқ изи магия қондасига кўра унинг ўзига тенг деб қаралган. Қадимда бўри яхшилик, бахт рамзи саналганлиги учун ҳам унинг изини кўриш эзгулик ифодаси ҳисобланган. Ҳозирги кунда ҳам халқ орасида бирор-бир ишнинг ўнгидан келганлиги ёки иш битмаганлигини билиш учун ишлатиладиган «бўрим, тулки» иборасининг қўлланилиши бежиз эмас. Агар «талаймон» сўзини «таламоқ» феълидан ясалган лексема деб қарайдиган бўлсак, у ҳолда жавоби каклик, балиқ, илон, мушук, сумалак, ёнғоқ бўлган қуйидаги топишмоқнинг талқинини изоҳлаш қийин бўлиб қолади:

Боғда талаймонни кўрдим,
Сувда сулаймонни кўрдим,
Йўлда хўжа кални кўрдим,

изоҳлар муаллифлари: **Жўраев М.** ва **Сатторов У.** Тошкент: Фан, 1998. 104-бет.

¹ **Маҳмуд Кошғарий.** Девону луғатит турк. Уч томлик. 1-том. Тошкент: Фан, 1960. 461-бет.

² **Хўсаинова З.** Ўзбек топишмоқлари. Тошкент: Фан, 1966. 22-бет.

Тузсиз пишган ошни кўрдим,
Қайнаб битган тошни кўрдим.
(176)

Кўринадики, бу топишмоқда «талаймон» сўзи орқали жумбоқ маъноси яширинган предмет – каклик назарда тутилган. Агар бу сўз топишмоқ объектининг хактерли белгисини ифодалаш учун ишлатилган дейдиган бўлсак, у ҳолда «таламоқ» тушунчасининг каклик табиатига мутлақо тўғри келмаслиги аён бўлади. Аксинча, «талаймон» сўзининг этимологик асосини «из» магиясига алоқадор тушунчага боғласак («каклик изи»), топишмоқ маъноси реаллашади.

Мазкур топишмоқдаги «талаймон» лексемасининг жонивор маъносини билдирувчи табуистик атамалар билан алоқадорлигини XIII аср ёзма обидаси «Кодекс куманикус»да келтирилган 17-жумбоқ мисолида ҳам далил-лаш мумкин. Мазкур жумбоқ «Tav üstindä talašman, tayaʻi bar beš batman»¹ (яъни «Тоғ устида талашман, таёғи бор беш ботмон») тарзида ифодаланган бўлиб, унинг жавоби «тулкининг думи» деб изоҳланган. Бу матнда қўлланилган «талашмон» лексемаси ўзбек халқ топишмоғида қўлланилган «талаймон» сўзининг тарихий-этимологик ўзақдошидир.

Топишмоқ бадий структурасини ташкил этувчи «Сувда Сулаймонни кўрдим» жумбоғининг жавоби эса «балиқ»дир. Бу ўринда «Сулаймон» сўзи Довуд алайҳиссаломнинг ўғли Сулаймон пайғамбар шахси ва унинг адабий анъанада оммалашган образига аслида дахлдор эмас. Чунки ўзбек тилининг Хоразм шеvasида «каттаси ярим килогача борадиган майда балиқнинг бир тури» маъносини билдирадиган «си:ла»² сўзи мавжудлиги ушбу лексема моҳиятини ойдинлаштиришга ёрдам беради. Топишмоқ матнида қўлланилган «сулаймон» сўзи «сила//сула» + «-мон» → «сулаймон» тарзида

¹ **Гаркавец А.** Кодекс Куманикус: Половецкие молитвы, гимны и загадки XIII–XIV вв. М., 2006. С.79.

² **Абдуллаев Ф.** Хоразм шевалари. 1-том. Тошкент: Фан, 1961. 117-бет.

шакланган бўлиб, луғавий маъноси «балиқ»дир. Жумбоқ объекти ва унинг жавоби ҳам шу маънони тақозо этади.

Топишмоқнинг учинчи мисраси, яъни «Юмалаб ётган тошни кўрдим» компонентида тошбақа ҳақида сўз боради. Чиндан ҳам тошбақанинг ости ва усти тошдек қаттиқ бўлиб, узоқдан қараганда ҳаракатсиз турган бу жониворни «ерда ётган тош» деб тасаввур қилиш мумкин. Бу топишмоқда тошбақанинг поэтик тимсол сифатида келтирилиши бежиз бўлмай, қадимги культ мифларига бориб тақалади.

Ўзбекларнинг ёмғир ёғдириш ва уни тўхтатиш билан боғлиқ маросимларида тошбақа деталига алоҳида эътибор берилиши ҳам бу жонивор қадимда серҳосиллик ва сув култи билан алоқадор бўлганлигини кўрсатади. Йил қурғоқ келганда Қашқадарё вилоятининг Қамаши туманидаги Қирғизсарой қишлоғида одамлар хода-чўплардан қўғирчоқ ясайдилар ва унинг юқори қисмига битта тошбақани осиб қўйиб, уйма-уй қўшиқ айтиб юрадилар¹. Айрим жойларда йил қурғоқ келганда дарахт шохи ёки омоч тигини тепага қаратиб, тошбақа осиб қўйиш одати мавжуд бўлган².

Нуротанинг Қоракиса қишлоғида ёзиб олинган бир афсонада айтилишича, ёмғир ёғдириш мақсадида ўтказилган маросим ва удумларда тошбақа билан боғлиқ ирим-сиримларга амал қилиш анъанасининг келиб чиқиши шундай изоҳланади: «Бирор сабаб билан худо ер юзига ёмғир юбормай қўйган бўлса, дарахтга осилган тошбақанинг ости-устига ағдарилиб турганини кўриб, буни ерни кўтариб турган тошбақа деб ўйлаб: «Мен-ку, ернинг устига ёмғир ёғдирмайман деган эдим, энди билсам бу мен кўриб турган томон ернинг ости экан. Майли, буёғи бўлса, ёмғир ёғдирганим бўлсин», – деб ёмғир ёғдириб юборар экан»³.

¹ **Раҳмонов Ф.** Қашқадарё воҳаси аҳолисининг зироатчиликка оид урф-одатлари ва маросимлари (XIX асрнинг охири – XX аср бошлари): Тарих фанлари номз. дисс. Тошкент, 2001. 107-бет.

² **Жўраев М.** Тўнтарилган тошбақанинг фарёди // Халқ сўзи. Тошкент, 1994. 5 май.

³ ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви.

Олимларнинг қайд қилишларича, қадимги одамлар ёмғир чақириш маросими тошбақа култи билан бевосита боғлиқ деб ҳисоблаганлар¹ ва ёмғир ёғдириш ҳамда уни тўхтатиш маросимларида қурғоқчиликка сабабкор деб тасаввур қилинган тошбақани қийнаш орқали унинг магик қудратидан мадад тилашга қаратилган турли ирим-сиримларни бажаришган². Фольклоршунос олим Б.Саримсоқовнинг ёзишича, ўзбекларнинг ёмғир чақириш маросимларида «тошбақа» деталидан фойдаланиш анъанасининг тарихий асослари «Авесто»да тошбақа қурғоқчилик тимсоли деб қаралганлигига боғланади³.

Мазкур топишмоқнинг сўнгги сатрида «тузсиз пишган ош» дея сумалакка таъриф берилган. Маълумки, сумалак халқимизнинг қадимий байрами – йилбошининг анъанавий таоми бўлиб, уни тайёрлашда ўзига хос удумларга риоя қилинган. Халқимиз анъанасига кўра, сумалак «Биби Фотиманинг оши» деб қаралади ва шунинг учун сумалак пиширишдан аввал ўчоқ бошида “ис” чиқарилади ҳамда исириқ тутатилади. Айтишларича, шундай қилинса, сумалак пиширувчиларга Биби Фоти-ма бош-қош бўлиб турармиш. Тонг пайти сумалак ковлаётган аёлларнинг кўзи илинганда Биби Фотима сумалакка беш пан-жасини урар ва шунинг учун у қизариб пишар эмиш⁴. Бошқа бир афсонада айтилишича, сумалак пишираётган момолар-нинг кўзи илинган пайтда Биби Фотима қозонга туз солиб ке-тар эмиш. Шунинг учун сумалакка туз солинмас экан⁵.

Инв.№1713/13. 1971 йилда Раҳматулла Юсуф ўғли томонидан ёзиб олинган.

¹ **Акишев А. К.** О культе «дождевого камня» (дзыда) // Проблемы изучения памятников культуры Казакстана. Алма-ата, 1980; **Ремпель А. И.** Цепь времен. Вековые образы в традиционном искусстве Средней Азии. Ташкент: Изд-во литературы и искусства, 1987. С.37.

² **Евсюков В. В.** Мифология китайского неолита. Новосибирск: Наука, 1988. С.92-99.

³ **Саримсоқов Б.** Ўзбек маросим фольклори. Тошкент: Фан, 1986. 94-бет.

⁴ **Задыхина К. А.** Узбеки дельты Аму-Дарьи // Археологические и этнографические работы Хорезмской экспедиции. 1945–1948 гг. Т.1. М.: Наука, 1952. – С.394; **Қиличев Т.** Хоразм халқ театри. Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. 75-бет.

⁵ **Жўраев М.** Сумалак ҳақида афсоналар // Тошкент ҳақиқати. Тошкент, 1990, 17 март.

Сумалак ҳақидаги бу топишмоқ бошқа халқларда ҳам мавжудлигини аниқлаган фольклоршунос олима З.Хусаинова Озарбойжонларда «тузсиз пишган ош» топишмоғининг жавоби «сумалак» эмас, балки «ҳолва» эканлигига асосланиб, ўзбекларда ҳам мазкур жумбоқнинг жавоби «ҳолва бўлиши ҳам мумкин. Чунки ҳолва ҳам асосан ун(бугдой)дан пиширилиб, унга туз солинмайди»¹, – деб ёзади.

Чиндан ҳам, топишмоқда жавоби топилиши шарт қилиб қўйилаётган объект «ош» деб таърифланган бўлиб, бу сўз асосан таомга нисбатан қўлланилади. Ҳолва эса ширинлик, қолаверса, сумалак ҳақидаги топишмоқнинг бошқа вариантларида бу баҳорий таомнинг пиширилиши билан алоқадор бошқа бир деталга ишора қилиниши ҳам фикримиз исботидир:

Қайнаб турган ошни кўрдим,
Думалаб турган тошни кўрдим.
(175)

Бу топишмоқнинг охири мисрасининг жавоби сумалак тагига олмаслиги учун қозонга ташланадиган тошдир. Маълумки, сумалак ковлаётганда қозонга етти дони тош солиш халқимизнинг ўзига хос ўдумларидан бири ҳисобланади. Бу ўринда топишмоқнинг икки мисраси яхлит ҳолда сумалакнинг ўзига хос хусусиятларини ифодаловчи семантик бутунликни ҳосил қилган.

Топишмоқларнинг юзага келиши ва тарихий тараққиётида сўзмағияси, сўзтабуси, метафорикнутқвамаросимлар қанчалик муҳим роль ўйнаган бўлса, мифологик тасаввурлар ҳам бу жанр генезисада муайян аҳамият касб этганлиги табиийдир. Чунки Афғонистон ўзбекларидан ёзиб олинган топишмоқлар орасида тарихий-генетик асослари мифологияга бориб тақаладиган жумбоқлар кўп учраши фикримиз далилидир.

Ўзбек тилида камалак маъносини англатувчи «Ҳасан-Хусан», «Ҳасан-Хусаннинг ёйи» каби мифонимик атамалар қўлланилади. Чунки Марказий Осиё халқлари мифологиясида

¹ **Хусаинова З.** Ўзбек топишмоқлари. Тошкент: Фан, 1966. 22-бет.

муҳим ўрин тутган эгизаклар кулътининг бевосита таъсирида ёмғирдан кейин пайдо бўладиган камалакни Али ибн Абу Толибнинг ўғиллари – Ҳасан ва Ҳусан номи билан боғлаб талқин қилиш анъанаси келиб чиққан. Халқимиз орасида қайд қилинган афсоналардан бирида айтилишича, биби Фотима ўзининг Ҳасан-Ҳусан ўғилларини туққан пайтда осмонда камалак ёйи кўринган ва ана шу камалакнинг жилоси чақалоқларнинг устига тушган экан. Шундан бери осмонда камалак кўринса, «Ҳасан-Ҳусаннинг ёйи чиқди» дейишар экан. Дарҳақиқат, ўзбек тили шеваларида ҳам камалак «Ҳасан-Ҳусаннинг ёйи» деб юритилган¹. Ана шу мифологик тасаввурлар Афғонистондан ёзиб олинган топишмоқларда ҳам ўз ифодасини топган бўлиб, унда бу табиий ҳодиса ер билан осмонни бир-бири билан боғлаб турувчи халқа сифатида талқин қилинади:

Осмонда бир халқа ўзи,
Кўриниб қолар кунда ўзи.

Ёки:

Осмон билан ерди қўшар,
Халқалари бирга тушар,
Ёмғир бўлар шонаси,
Офтоб бўлар ойнаси².

Ҳар икки топишмоқнинг ҳам жавоби «Ҳасан-Ҳусаннинг ўқ-ёйи» деб изоҳланадики, бу нарсa камалакни эгизаклар кулъти билан боғлаб талқин қилиш асносидаги мифологик тасаввурларнинг тарқалиш доираси кенглигини кўрсатади.

Маълумки, халқимизнинг табиий ҳодисалар билан алоқадор мифологик қарашлари тизимида момақалдирок тўғрисидаги асотирий қарашлар алоҳида ўрин тутади. Этнограф Ш.Устоев томонидан Сурхондарё вилоятидан ёзиб олинган афсонага кўра, эрта кўкламда момақалдирок бўлса,

¹ Данилова Л. В. Метеорологическая лексика тюркских языков. АКД. Ташкент, 1972. С.17.

² Жумбоқлар. Ўзбек халқининг оғиздаги топди маталларидан. Тўпловчи ва чопга топширган: **Солиҳ Маҳмуд Асос**. Мозори шариф, ҳижрий 1389 йил. 2-бет.

одамлар “Гулдурмомо Баҳоройнинг кўрпасини қоқаяпти,” – деб ўйлашар экан¹. Осмонда булутларнинг устида оқ матодан кўйлак кийган бир момо яшар эмиш. Уни момақалдиروق деб аташар экан. Уч ой қиш давомида момақалдиروقнинг гиламларини чанг босиб кетаркан. Шунинг учун баҳор келиб, ҳаволар исиб кетгач, момақалдиروق уйидаги ҳамма нарсасини ташқарига чиқариб ёйиб, шамоллатар экан. Гиламларининг чангини қоқаётганда осмон гумбурлаб садо берар экан. Момақалдиروق гиламини қоқаётганда ерга тушган чанглар кўзиқорин бўлиб кўкариб чиқар эмиш². Момақалдиروق билан алоқадор шу каби мифологик тасаввурлар асосида жавоби-очқичи «чақмоқ» тушунчаси билан изоҳланадиган «Албасти момом гиламини қоқар, гиламидан олов чиқар»³ жумбоғи келиб чиққан.

Марказий Осиё туркий халқлари фольклорида момақалдиروق ва чақмоқнинг пайдо бўлишини афсонавий қаҳрамонларнинг қуролидан ўқ отишида чиққан овоз ҳамда ёрқин (олов) билан боғлаб тушунтирадиган мифологик тасаввурлар ҳам мавжуд. Масалан, қозоқ мифларига кўра, «осмондаги ҳамма булутлар кичкинагина бир фариштага бўйсунар эмиш. Бирор жойда қурғоқчилик бўлиб, ўт-ўланлар қовжирай бошласа, ҳалиги фаришта қўлидаги қамчиси билан булутларни уриб, ҳаммасини ўша жойга тўплаар экан. У булутларни савалаётганда гулдур-гулдур овоз чиқаркан. Фариштанинг қўлида ўқ-ёй ҳам бор бўлиб, булутларнинг йўлига тўғаноқ бўлишни истаган шайтонларга қарата ўқ ҳам отаркан. Шайтонни таъқиб қилаётган фаришта ғазаб билан ўкирар, унинг овози момақалдиروق бўлиб, олис-олисларгача эшитилар экан. Чақмоқ эса булутларни савалайдиган қамчининг изи дейдилар»⁴. Бизнингча, афғонистонлик ўзбеклардан

¹ Устоев Ш. Навруз (новый год) в мифологических воззрениях таджиков и узбеков // Труды Байсунской научной экспедиции. Вып.3. Археология, история, этнография. Ташкент: Санъат, 2007. С.179–182.

² Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналари. Тошкент: Фан, 1995. Б.61.

³ «Жумбоқлар». 6-бет.

⁴ Денисов И. Гром // Тургайская газета. 1897. №107.

ёзиб олинган «Бир милтигим бор фаранги, чиқади унинг жаранги»¹ жумбоғининг жавоби «йилдишим» деб талқин қилиниши ана шу космогоник мифлар билан боғлиқдир.

Аждодларимизнинг қадимги космогоник мифологиясида ер билан осмон устма-уст жойлаштирилган икки олам сифатида тасаввур қилинган бўлиб, халқнинг архаик қарашларига кўра, аслида осмон билан замин бирлашиб турган ва кейинчалик самовий қаҳрамон – димиургнинг ҳаракати туфайли улар бир-биридан ажратилиб, самовий мавжудликнинг ҳозирги ҳолати юзага келган. Топишмоқларда ер билан осмонни тарозининг икки палласига ўхшатиш асносида образлантириш анъанасининг тарихий асослари ана шу мифологик-космогоник қарашлар билан боғланади:

Тарозим бор тоши йўқ,
Шайини йўқ, ипи йўқ,
Биттаси ялпоқ турган,
Биттаси тўнтарилган².
(жавоби: ер билан осмон)

Ўзбек халқ топишмоқларининг мавзу гуруҳлари гоят хилма-хил бўлиб, бу тизимда самовий жисмлар, осмон ёритқичлари, ой, қуёш ва юлдузлар тўғрисидаги топишмоқлар туркуми муҳим ўрин тутади. Шунинг учун 1981 йилда топишмоқларни «Ўзбек халқ ижоди» кўпжилдлиги силсиласида чоп эттирган фольклоршунос олима З.Хусайнова тўпламнинг аввалида «Осмон, ер, сув ҳақида»ги жумбоқларни келтирган³. Тоғли олтойликлар фольклоридаги топишмоқ жанрининг тадқиқотчиси К.Укачинанинг таснифига кўра «Олам ва табиат ҳодисалари» тўғрисидаги топишмоқлар биринчи гуруҳни ташкил эта-

¹ «Жумбоқлар». 18-бет.

² «Жумбоқлар». 22-бет.

³ Топишмоқлар. Ўзбек халқ ижоди. Тўплаб, нашрга тайёрловчи: **Хусайнова З.** Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. 7–15-бетлар.

ди¹. Бу эса бизнинг назаримизда, осмон ёритқичлари тўғрисидаги топишмоқларнинг яратилишига кўра нисбатан қадимийлигидан далолат беради.

Халқимиз орасида тунги ёритқичимиз – ой тўғрисида турли топишмоқлар мавжуд. Жавоби «қуёш, ой, юлдузлар» деб изоҳланадиган топишмоқлардан бири самовий жисмларнинг антропоморфик образи шундай талқин қилинган:

Бир отаси, бир онаси,
Неча юз минг боласи.
(10)

Бу топишмоқнинг келиб чиқиши қуёш, ой ва юлдузлар билан боғлиқ қадимги космогоник тасаввурларни ўзида акс эттирган мифларга бориб тақалади. Чунки В.В.Ивановнинг ёзишича, Қуёш билан Ойни эр-хотин сифатида талқин қилувчи мифлар дунё халқлари фольклорида кенг тарқалган бўлиб, бу анъананинг тарихий асослари қадимги Шумер самовий мифига бориб тақалар экан. Тўлин ойнинг аста-секин кичрайиб бориши ҳақидаги афсоналарда ҳам кун билан ойнинг эр-хотин ёки келин-куёвлиги мотиви сақланган бўлиб, ғарбий сибирикларнинг қамарий мифларидан бирининг кетт фольклорида оммалаштирилган вариантларида Ой соҳибжамол Қуёшга уйланган йигит сифатида тасвирланади².

Дунё халқларининг қамарий мифларида кенг тарқалган бу анъанавий сюжетнинг ўзига хос талқини ўзбек фольклорида ҳам қайд этилган. Фольклоршунос М.Жўраев томонидан Бухоро вилоятининг Ғиждувон туманидаги Кўришкент қишлоғида яшовчи Шарифа Ёдгоровадан ёзиб олинган афсонада айтишича, қадимда Қуёш билан Ой турмуш қуришган экан. Уларнинг фарзандлари шу қадар кўпайиб кетибдики, ҳар қайсисига алоҳида исм қўйиш учун ном тополмасдан, барини «юлдуз» деб атай бошлабдилар. Ҳамма оилада бўлгани

¹ **Укачина К. Е.** Алтайские народные загадки: Дисс. ... канд. филол. наук. Ташкент, 1984. С.45.

² **Иванов В. В.** Астральные мифы // Мифы народов мира. Т.1. М., 1992. С.116.

сингари Куёш билан Ой ўртасида ҳам баъзан келишмовчиликлар бўлиб турар, қони иссиқ Куёш бунақа пайтларда бирпасда ловиллаб, тутақиб кетиб, Ойнинг юзини юлиб олар экан. Шунинг учун ҳам ой янги туғилгандан кейин аста-секин худди яра битгандай тўлишиб борар эмиш.

Бу афсона космогоник мифология таъсирида юзага келган «сайёр сюжет»нинг туркий халқлар фольклорида қайта ишланган эпик талқинларидан биридир. Кетт асотиридан фарқли равишда мазкур афсонада Ой Куёшнинг хотини деб талқин қилинади. Бу ўзбек асотирида ойни аёл жинсига мансуб хаёлий образ сифатида тасвирлаш анъанасига тўла мос келади.

Халқимиз орасида «Бир парча патир, оламга татир», «Кеча томда бир патир кўрдим, эрталаб туриб қарасам – йўқ»¹, «Яримта патир, оламга татир», «Ёрида ёрти патир», «Юқорига яримта нон қўйдим», «Юқорига яримта нон қўйдим, азонда қарасам – йўқ»² каби топишмоқлар кенг тарқалган. Бу жумбоқларнинг жавоби «ой»дир. Қадимдан ой фазаларини муттасил кузатиш асосида қамарий тақвимни қўллаб келган одамлар бу самовий жисмнинг шакли – кўриниши нонга ўхшашлиги (тўлин ой фазасида бўлганида «бутун нон»га, ўн беш кунликдан кейинги кичрайиш фазасида эса «яримта нон»га ўхшаб кўриниши)га эътибор берган ва метафорик нутқ орқали тунги ёритқичимизни нонга ташбеҳлаган. Шу билан бир қаторда, ўзбекларнинг космогоник мифологиясида ойни нон ёки қулчага ўхшатиш, оймомони қулча ташлайдиган сахий ҳомий суратида гавдалантириш анъанаси ҳам мавжуд бўлганлигини қайд этиш керак.

Ойнинг ўз шаклини мунтазам ўзгартириб туриши ҳақидаги қамарий афсонанинг Самарқанд вилоятининг Булунғур туманида яшовчи Аҳмад Нарзиқуловдан ёзиб олинган намунасида айтилишича, тўлин ой осмонда сайр қилиб юрганида, бир жойда ёш боланинг йиғисига ўхшаш овозни эшитиб қолибди.

¹ Абдурахимов М. Ўзбек топишмоқлари. Узбекские загадки. Тошкент: Ўқитувчи, 1991. 16-бет.

² Топишмоқлар. 8-бет.

Қараса, бир қишлоқда ота-онасидан айрилган бир етим бола қоронғи уйда йиғлаб ўтирган эмиш. Ой секин уйнинг деразасидан ичкарига кирбди-да, боланинг бошини силаб туриб: «Нега йиғлаяпсан, биров хафа қилдими?» – деб сўрабди. Бола бир неча кундан бери туз тотмаганлигини, қорни жудаям оч эканлигини айтибди. Шунда етимчага раҳми келган ой кат-такон нон-кулчага айланибди-да, болага бир бўлагини бўлиб берибди. Қорни тўйган бола хурсанд бўлиб, уйқуга кетибди. Шундан кейин ой қаерда оч-наҳор болаларни кўрса, нон бўлиб узатаверибди. Бир кун қараса яримта бўлиб қолганмиш. Шунинг учун ой яримта бўлиб қолганлиги учун одамлардан уялиб, энкайиб турар экан. Ўн беш кунда яна семириб, тўлишиб, аввалги ҳолатига қайтиб, думалоқ бўлиб осмон сайрига чиқар экан. Аммо етимчаларнинг очликдан қийналаётганини кўргач, бирибир чидаб туrolмасдан яна нонга айланиб қолар эмиш. Шунинг учун ой ҳамиша тўлишиб-кичрайиб турар экан.

Бу афсона сюжетининг марказида ойнинг нонга эврилиши мотиви туради. Маълумки тўлин ойнинг кўриниши нонга ўхшайди. Ана шу шаклий мутаносиблик қадимги космогоник мифологияда ойни нон сифатида тасаввур қилиш анъанасининг юзага келишига асос бўлган. Бу кўҳна эътиқодий қарашлар халқимизнинг ой билан боғлиқ айтим-олқишларида, топишмоқларида ҳам ўз ифодасини топган. Фольклоршунос Ғ.Жаҳонгировнинг фикрича, игарилари ёш болаларга ойни танитиш удуми бўлган экан. Бунинг учун болани кўтариб туриб:

Оймўма илла,
Қанотлари тилла,
Жўравойнинг юзини
Совуқ сувга ювма! –

дейилади ва болага ойни кўрсатилади. Шундан сўнг болалар ўзи ойни танийдиган бўлади деб ўйлайдилар¹.

Бизнингча, қачонлардир ёш болаларга эзгулик тимсоли

¹ **Жаҳонгиров Ғ.** Ўзбек болалар фольклори. Тошкент: Ўқитувчи, 1975. 24-бет.

ҳисобланган ойни таништириш орқали уни ҳомий сифатида қадрланган самовий ёритқич паноҳига топшириш удуми адо этилган бўлиши керак. Кейинчалик, ҳаётини зарурат бўлмаганлиги туфайли унутилиб кетган бу маросим билан боғлиқ эътиқодларнинг излари болалар фольклорида айтимлардан бирига айланиб қолган. Аммо ойни нон сифатида тасаввур қилиш ёки ундан қулча сўраш мотиви ифодаланган айтим-қўшиқлар болалар репертуарида кўплаб учрайди:

Оймомажон оймома,
Бизларга қулча ташла,
Янгамга бача ташла!¹

Ёки:

Оймома,
Боймома,
Қулча ташла,
Ҳой мома!²

Қўринадик, аждодларимиз тўлин ойнинг ярақлаб нур сочиб туришини нон(қулча, патир)га қиёс қилганлар ва метафорик нутқда ана шу поэтик муқоясани қўллаш натижасида ой тўғрисидаги юқоридаги каби топишмоқлар яратилган.

Афғонистонлик ўзбекларнинг топишмоқларида янги йиққан ой ўроғининг яримта нонга ўхшатилиши, шунингдек, ой билан қуёшнинг опа-сингил деб таърифланишининг мифологик асослари ҳам космогоник тасаввурларга бориб тақалади:

Бир ини-оға, бир сингил,
Юрарлар енгил-енгил,
Тезроқ юролмаслар,
Бир-бирига етолмаслар³.
(жавоби: ой билан қуёш)

Аждодларимиз ойнинг кечаси ва қуёшнинг кундузи

¹ Бойчечак. Болалар фольклори. Меҳнат қўшиқлари. Тошкент: Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. 114-бет.

² Қайнар булоқ. Болалар фольклори. Тошкент: Чўлпон, 1991. 24-бет.

³ «Жумбоқлар». 17-бет.

чиқиши, ҳамда уларнинг осмон гумбазидаги ҳаракатини сабабларини изоҳлаш тушунтириш билан алоқадор космогоник мифларида бу самовий жисмларни инсонлаштириб талқин қилиш анъанаси асосида қамарий ва шамсий тимсолларнинг антропоморф образлари яратилган. Шундай мифлардан бирида айтилишича, аслида Ой билан Қуёш опа сингил бўлишган экан. Бир куни улар уришиб қолишибди. Ой опасига қараганда чиройлироқ бўлса-да, анча нозик ва кучсиз экан. Шунинг учун ҳам Қуёшнинг қўли баланд келиб, Ойнинг юзини тимдалаб, қозон ювадиган сочиқ билан урибди. Ана шундан Ойнинг юзи доғ бўлиб қолибди. Шушу опа-сингил аразлаб, бир-бирларини кўришмас, Ой кечаси, Қуёш эса кундузи чиқар экан.

Халқ оғзаки ижодининг энг қадимий жанрларидан бири бўлган топишиоқларда халқнинг табиат ва коинот билан боғлиқ мифологик қарашлари, тасаввурлари жумбоқ тарзида баён қилинади. Топишмоқ жанрининг юзага келишида турли культлар ҳақидаги халқ қарашлари муҳим роль ўйнаганлигини сув билан алоқадор жумбоқлар таҳлили мисолида ҳам кўриш мумкин.

Маълумки, сувнинг табиат ва жамият учун ҳаётбахш хусусиятга эгаллиги қадимги одамлар тасаввурида сув культини келтириб чиқарган ва сув оламдаги моддий мавжудликнинг тўрт унсуридан бири сифатида муқаддаслаштирилган. Сув культининг излари халқимизнинг мифологик тасаввурлари, маросим ва удумлари акс этгани сингари топишмоқларда ҳам сақланиб қолган. Фикримиз исботи тариқасида қуйидаги топишмоқларни келтириш мумкин: “Тоғдан келар тошдай, ариллаган отдай” (сув); “Отаси эгри-бугри, боласи чопқир йўрға” (дарё); “Тоғдан келар тошлар каби, эгарланган отлар каби” (сув).

Бу топишмоқларнинг жавоби сув бўлса-да, жумбоқнинг тасвирланишида от образи етакчилик қилади. Сувнинг от билан боғланиши эса жуда қадимий тушунчаларни ўзида ташийди. Сув ва от тимсолларининг алоқадорлигини “Авесто” мифологиясида ҳам кўриш мумкин. “Авесто”да тасвирлани-

шича, ҳосилдорлик, дарё сувларининг тўлиб оқиши ва мўл-кўлчиликни таъминлайдиган асотирий куч сифатида тасаввур қилинган сув маъбудаси Ардвисура Анахита тўртта оқ от қўшилган аравада юради:

Бир тулпори Ёмғирдир,
Бири Ел, бири булут,
Тулпорлари Ёмғир, Ел,
Сувли Булут бирла Дўл
Уни доим қўриқлаб,
Сувин мўл-кўл қиларлар¹.

“Авесто”да Ардвисура Анахита сув стихиясининг мифологик тимсоли сифатида муқаддаслаштирилганлиги туфайли унинг ҳомийлари ҳам боқийликни таъминлаб турувчи тимсолий қиёфа касб этувчи персонажлар тарзида баён қилинган. Шунингдек, от образининг сув манбаларига алоқадорлиги “Авесто”да кўп марта қайд қилинган. Масалан, ёмғир сувларнинг эгаси деб тасаввур қилинган Тиштрия оқ от кўринишида тасвирланган. Унинг оқ ранг тимсоли билан рамзийлаштирилганлиги магия сифатга эгалик ва эзгулик оламига тааллуқлилини англатган. Тиштрия ва Ардвисура Анахитанинг тўрт оқ тойидан бири, яъни Ёмғир оти образининг мифологик асоси муштарак заминга бориб тақалади.

Ўзбек халқ дostonлари, эртаклари ва афсоналарида қаҳрамоннинг эпик оти самовий жисмлар ва табиий ҳодисалар билан, хусусан, юлдуз ва сув билан боғланади. Жумладан, “Тўрўғли” туркумидаги дostonларда тасвирланган эпик аргумоқ Ёиротнинг аждоди ер ва сув оти деб таърифланади. Атоқли олим Ҳ.Зарифов жанговар отлар сув айғирларидан туғилган деб қаралиши, қадимги Балх дарёсининг милоддан илгариги номи Зариасп эканлигига асосланган ҳолда: “тулпор от сув маъбуди ёки сув маъбуди билан яқин муносабатда бўлган илоҳий кучлардан бири бўлиб, яхшиликларни ҳимоя

¹ Авесто. Яшт китоби / **Исоқов М.** таржимаси. Тошкент: Шарқ, 2001. 32-бет.

қилишда, ёмонлик ҳамда ёвузликларга қарши курашда ёрдам беради”¹, – деб ёзади.

Ўзбек халқ топишмоқларида эса сув тушунчаси от образининг анъанавий поэтик атрибутларидан бири бўлиб келади: “Сувдай чопади, манзилга элтади” (от).

Топишмоқда отнинг тез чопиши сувнинг тезоб оқишига қиёсланган. Мазкур поэтик образнинг топишмоқ таркибида анъанавий тарзда қўлланилиши халқимизнинг от билан сув маъбудаси орасида алоқадорлик мавжудлиги ҳақидаги мифологик тушунчалари асосида шаклланган.

Сув культининг топишмоқ жанри генезисида тутган ўрнини кўрсатадиган далиللардан яна бири сув ва қиз образининг ассоциатив қиёси асосига қурилган жумбоқлар ҳисобланади:

Узун-узун из кетди,
Узун бўйли қиз кетди,
Тошга тегди тарқ этди,
Сирғалари ярқ этди.
(сув)

Ёки:

Қасаваси қалтираб,
Юзгинаси ялтираб,
Узун-узун уз кетди,
Узун бўйли қиз кетди.
(сув)

Маълумки, “Авесто”да тасвирланган сув маъбудаси Ардвисура Анахита зардўштийлар тасаввурича, узун бўйли, адл қоматли, чиройли қиз кўринишида бўлган. У олтин зебу зийнатлар билан ўзига оро бергани ҳолда тасвирланади:

Кўзга кўриниб келди,
Муқаддас Ардвисура,

¹ **З а р и ф о в Х.** Ўзбек халқ дostonларининг тарихий асослари бўйича текширишлар // Пўлкан шоир. Тошкент: Фан, 1976. 78-бет.

Ёш ниҳол гўзал қиздек,
Лек қудратли, пурвиқор,
Бўйи адл, сарвқомат,
Нур таратиб илоҳий,
Олийжаноб, пурҳикмат,
Башанг камзули энгли,
Олтин-зийнатли энгли,
Барсман хипчип қўлида,
Кўз-кўз қилар сирғасин¹.

Кўринадики, Ардвисура Анахита ёш ниҳолдек нозик, гўзал, юзидан илоҳий нур таралиб турган гўзал қиз сувратида тасвирланган. Ушбу маъбуда “Авесто”даги бошқа кўплаб асотирий персонажлардан ўзининг антроморф қиёфа касб этганлиги билан ажралиб туради. Яъни, у инсон кўринишида – гўзал қиз суратида намоён бўлади. Бир қарашда, юқорида келтирилган топишмоқлардаги қиз Ардвисура Анахита – сув маъбудасининг ўзи. Демак, юқоридаги топишмоқларнинг тарихий илдизлари сув култи билан алоқадор энг қадимий инончларга боғланади.

Қадимги одамлар сувни муқаддас билиб, уни култ даражасига кўтаришгани боис, бу неъмат билан алоқадор маъбудаларга, жумладан, “Авесто” мифологиясидаги Ардвисура Анахитага ҳам эзгулик йўлида қурбонликлар қилишган. Этнографик манбаларда қайд қилинишича, сув култига инонч баланд бўлган қадимги даврларда дарёлар тўлиб-тошиб, серсув бўлиб оқиши ҳамда ҳосил мўл бўлиши учун сув маъбудлари шарафига одамларни қурбон қилиш одатлари ҳам мавжуд бўлган. Чунки жаҳондаги кўпгина халқларнинг аجدодлари ўтмишда далаларда ҳосил мўл бўлишини қурбонлик эвазига олинган неъмат сифатида белгилашган. Ж.Фрейзернинг қайд қилишича, «қадимда Нил дарёси бўйида яшовчи аҳоли йил қурғоқ келганда ёш қизларни ясантириб, Нил дарёсига ташлаган. Бу билан гўё

¹ Авесто. “Яшт” китоби (Исҳоқов М. таржимаси). Тошкент: Шарк, 2001. 32-бет.

дарёга ташланган қиз билан эр деб тасаввур қилинган дарё-ни никоҳлаб қўйишган. Ушбу маросимдан кейин ҳосилнинг мўл бўлишига ишонишган. Кейинчалик бу маросим ўрнини сувга танга ташлаш одати эгаллаган»¹.

Бизнингча, юқоридаги топишмоқларда тасвирланган қизнинг ҳолати Ж.Фрезер томонидан келтирилган маълумотларга мос келади. Табиийки, чиройли ҳолда ясантирилган қиз дарёга ташланишдан олдин қўрқувдан қалтираган ва у абадийлик сари кетган. Топишмоқлардаги “қасаваси қалтираб”, “юзгинаси ялтираб”, “узун бўйли қиз кетди” жумлалари юқоридаги маълумотлар билан муштарак.

Умуман олганда, топишмоқларда сув культининг излари гоёт серқирра. Топишмоқларда сув культининг акс этиши, яъни унинг зардуштийлик мифологияси ва қадимий маросимлар таркибидан кенг ўрин олиши бевосита табиатни мифологик талқин қилишнинг ўзига хос кўринишларидан биридир. Бинобарин, халқ оғзаки бадий ижодининг энг қадимий жанрларидан бири бўлган топишмоқларда халқнинг табиат ва коинот билан боғлиқ мифологик қарашлари, тасаввурлари жумбоқ тарзида баён қилинади. Топишмоқ жанрининг юзага келишида мифология ва турли культлар билан алоқадор халқ қарашлари муҳим роль ўйнаган.

¹ **Ф р э з е р Дж.** Золотая ветвь. М.: Политиздат, 1980. С.345;
Мусақулов А. Ўзбек халқ лирикаси (тарихий асослари, бадиияти). Тошкент: Фан, 1995. 56–57-бетлар.

ТАБУ ВА ТОПИШМОҚ

Қўпгина олимлар топишмоқ жанрининг генетик илдишлари қадимги аждодларимизнинг сўзни табулаштириш анъанаси билан бевосита алоқадордир деб ҳисоблайдилар. Табу ва унинг халқ ҳаётида тутган ўрни масалани кенг қўламли фактик материаллар асосида ўрганган таниқли этнограф олим Д.К.Зелениннинг фикрича, топишмоқларнинг келиб чиқиши қадимги одамларнинг жониворлар ва нарса-ҳодисаларни ўз номи билан атамасдан, уларга шартли исм бериш орқали «яширин тил»да сўзлашиш одати билан боғлиқдир. Қадимги одамлар бирор кутилмаган фалокатга йўлиқмаслик учун айрим жониворлар ва нарсаларнинг номини айтишдан чўчиганлар: масалан, касалликлар, бўри, шайтон, илон каби нарсалар номини тилга олиш нохушлик келтиради деб ўйлаганлар. Шу боис, бундай табулаштирилган нарса-ҳодисалар ҳақида сўз юритаётганда унинг муайян белги-хусусиятларини ўзида ифодаловчи тушунчалардан фойдаланишган¹.

Ўтган асрнинг 30–40-йилларида рус халқ топишмоқларининг тарихий асослари хусусида илмий изланишлар олиб борган И.М.Колесницкаянинг эртак сюжетларига сингиб кетган жумбоқларнинг таҳлили асосида қадимги жамиятда амал қилган «яширин нутқ»даги муайян табуистик сўзларни бошқа луғавий бирликлар билан алмаштириб қўллаш анъанасининг халқ бадиий тафаккурига сингиб кетиши ва «яширин» ёки «сирли тил»га хос нутқий ифода формулаларининг қофия ва ритм воситасида муайян поэтик шакл касб этиши натижасида топишмоқ жанри юзага келган бўлиши керак, деган илмий фаразни илгари сурган эди².

¹ Зеленин Д. К. Табу слов у народов Восточной Европы и Северной Азии. Часть 2. М., 1930. С.124.

² Колесницкая И. М. Загадка в сказке // Ученые записи ЛГУ. Серия филологических наук. Вып.12. Л., 1941. С.102–109.

Рус олими В.Н.Аникиннинг фикрича ҳам топишмоқ жанри инсоният жамияти тараққиётида муайян амалий функцияни адо этган бўлиб, унинг келиб чиқиши қадимги овчилар ва чорвадорларнинг нутқий фаолиятида кенг қўлланилган «шартли-рамзий тил»да сўзлашиш анъанаси билан боғлиқдир¹. Бошқирда топишмоқларини тадқиқ этган Ф.Надршина², шунингдек, ўзбек ҳамда Озарбойжон жумбоқларининг тил хусусиятларини ўрганган олимлар³ ҳам «сирли нутқ» билан топишмоқ ўртасида муайян алоқадорлик борлигини қайд этишган.

Топишмоқларнинг тарихий асослари юзасидан илмий тадқиқот ишлари олиб борган олимларнинг аксарияти бу жанрнинг келиб чиқишида табу муҳим роль ўйнаганлигини қайд этишган бўлса-да, табу ва унинг топишмоқ генезисида тутган ўрни масаласи эндиgina махсус ўрганилмоқда⁴.

С.Ф.Баранов рус топишмоқларининг келиб чиқиш тарихи хусусида тўхталар экан, «қадимги овчи сафарга отланар экан, омадсизликка учрашидан чўчиб, ўзининг қаерга сафарга бораётганлиги, қайси жонзотни овламоқчи эканлиги, ов қуроллари номини ҳеч кимга айтмаган. Шунинг учун ҳам қабила аъзолари ўлжа илинжида йўлга чиқаётган овчиларга «Қаерга бораяпсиз?» деган саволни бермаганлар. Бундай саволнинг берилиши сир очилишига сабаб бўлиши мумкин

¹ **Аникин В. П.** Русские народные пословицы, поговорки, загадки и детский фольклор. М.: Учпедгиз, 1957. С.56.

² **Надршина Ф. А.** Афористические жанры башкирского фольклора (пословицы, загадки): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. С. 12-13.

³ **Абдуллаев Ж. Х.** Ўзбек халқ топишмоқларининг лексик-семантик хусусиятлари: Филол. фанлари номз. дисс. автореф. Тошкент, 1994. 11-бет; **Сапарниязова М.** Ўзбек халқ топишмоқларининг синтактик-семантик хусусиятлари: Филол. фанлари номз. дисс. Тошкент, 2005. 10-11-бетлар; **Ахундова Г. И.** Лексика и синтаксис азербайджанских загадок: Автореф. дисс. канд. филол. наук. Баку, 1986. С.9.

⁴ **Бу ҳақда қаранг:** **Юдин А. В.** Табу и загадка (об аналогичности образования заместительных номинаций) // Ритуально-міфологічний підхід до інтерпретації тексту: Збірник наукових праць / За заг. ред. Кисельової Л. О., Побережної П. Ю. Киев: ІЗМН, 1998. С. 277-283.

деб қаралган. Мободо бирор қабиладоши шундай савол бериб қўйса, бундан қаттиқ ранжиган овчи «Хеч қаёққа, турналарни ҳуркитгани!» – деб жавоб берган ва дарҳол уйига қайтган»¹.

Маълумки, сўз табуси қадимги аждодларимизнинг муайян сўзларда алоҳида магик куч мавжуд, деган эътиқодий инончлар асосида шаклланиб, унинг маълум бир қирралари бугунги кунга қадар давом этиб келаётган этнолингвистик тушунчадир. «Табу» (tabu, tabo, taboo) атамаси Полинезияда истиқомат қилган тонга қабиласи тилидан олинган лексема бўлиб, «ta» («ажратмоқ») ҳамда «bu» («бутунлай») сўзларининг бирикувидан ҳосил бўлган бу луғавий бирлик «ман этмоқ», «тақиқламоқ» маъноларини англатади. Бироқ, унинг Полинезия ва Меланезияда яшовчи турли этносларга мансуб аҳоли шеваларида қўлланиладиган «tapu», «karu», «tambu» каби диалектал синонимлари «ман этмоқ» тушунчаси билан бир қаторда «зиёнли», яъни «зарарли», «зиён етказиш кучига, хоссасига эга бўлган нарсалар» деган маънони ҳам англатади².

Табунинг келиб чиқиши ҳақидаги илмий назариянинг асосчиларидан бири таниқли олим Ж.Фрээрнинг фикрича, табу – магиянинг кўринишларидан бири бўлиб, қадимги одамнинг оламдаги эзгу ва ёвуз кучларни ўз измига бўйсундиришга қаратилган рамзий-ритуал хатти-ҳаракатлари ва шу билан боғлиқ эътиқодий қарашлари тизимидир. Олимнинг талқинича, қадимги одамларнинг ижтимоий фаолиятида амал қилган табу-тақиқлар қуйидаги типларга бўлинади: 1) «тақиқланган хатти-ҳаракатлар» ёки «ҳаракат табуси»; 2) «одамлар билан боғлиқ табу»; 3) «нарс-ҳодисалар билан боғлиқ табу»; 4) сўз табуси ёки «таъқиқланган сўзлар»³.

¹ Баранов С. Ф. Русское народное поэтическое творчество. М., 1962. С.130.

² Фрейд З. Тотем и табу: психология первобытной культуры и религии // Фрейд З. «Я» и «Оно». Труды разных лет. Кн.1. Тбилиси: Мерани, 1991. С.38–39.

³ Фрээр Дж. Золотая ветвь. Исследование магии и религии. Второе издание. М.: Политиздат, 1986. С.188–250.

Таниқди рус олими Д.К.Зеленин эса Шарқий Европа ва Шимолий Америка аҳолисининг этнографияси, фольклори ва тил материалларини ўрганиш асосида қадимги сўз табусини келиб чиқиш тарихига кўра икки типга бўлади: а) овчилик касби билан боғлиқ табулар; б) кундалик ҳўжалик юритиш фаолияти ва уй-рўзғор буюмлари билан боғлиқ табулар¹.

Тоғли олтойликлар топишмоқларининг келиб чиқиши тарихини сўз табуси билан боғлаб таҳлил қилган К.Е.Укачининг аниқлашича, нутқий тақиқ асосига қурилган сўз табусининг қуйидаги кўринишлари мавжуд: 1) шахс отлари; 2) жониворлар ва ўсимликларнинг номлари; 3) турли хил касалликларнинг номлари; 4) табиий ҳодисалар ва нарса-предметларни англатувчи луғавий бирликлар².

Табиатдаги барча нарса-ҳодисалар муайян сеҳр-жодуга эга деб тасаввур қилган қадимги одамлар маълум предметлар, мифологик образлар ёки хатти-ҳаракатга нисбатан қўйилган таъқиқларга амал қилиб яшашган. Бу тартибга кўра, таъқиқланган неъматларни тановул қилиш, айтилиши манъ этилган исмлар (масалан, қабила бошлиқлари, маъбудлар, илоҳлар, қоҳин-шомонлар, вафот этиб кетган аждодлар ва ҳ.к.) ни тилга олиш; қатағон қилинган нарсаларга тегиниш, шунингдек, тилга олиниши манъ этилган сўзларни нутқий фаолиятда қўллаш муайян кўнгилсизликларга сабаб бўлади, деб тасаввур қилган. Бошқача қилиб айтганда, табуга амал қилмаслик ёмон оқибатларга олиб келишига ишонган ибтидоий кишилар тақиқлар орқали табиат кучларининг мўъжизавий куч-қудратини ўзларига бўйсундиришга ҳаракат қилганлар.

Таниқди олим Н.Баскаковнинг ёзишича, «табу» атмасининг луғавий маъноси маълум предмет, нарса ёки воқеа-ҳодисани ўз номи билан аташнинг манъ этилиши, таъқиқланиши бўлиб, қадимги даврларда яшаган одамлар

¹ Зеленин Д. К. Табу слов у народов Восточной Европы и Северной Азии. Часть 1. Запреты на охоте и иных промыслах. Л., 1929. С.6-7.

² Укачина К. Е. Алтайские народные загадки: Дисс. канд. филол. наук. Ташкент, 1984. С.15.

ўзларига ёмонлик қилиши мумкин бўлган турли хил табиий ҳодисалар, кишиларнинг ўзи ёки чорвасига зарар етказувчи ёввойи ҳайвонлар, заҳарли ҳашаротлар, шунингдек, ўлим, касаллик ва бошқа ҳодисалар номини тилга олишдан қўрқишган. Бунинг сабаби, шундай тақиқланган сўзларни ишлатса, ўша сўз билан аталувчи нарсалар чақирилади ва улар нохушлик келтиради, деб хавфсираш анъанаси мавжуд бўлганлигидадир»¹.

Қадимги аждодларимиз ҳаётининг турли босқичларида шаклланган ҳар хил тақиқлар табунинг асосий моҳиятини ташкил этади. Ижтимоий муносабатларнинг қарор топиши жараёнида келиб чиққан бундай тақиқлар турли-туман нарса-ҳодисалар, предметлар қаторида тил фактларини ҳам ўз ичига қамраб олган. Этнографик ва диалектологик тадқиқотлар натижасида ижтимоий тараққиётнинг қуйи босқичларида яшagan этнослар, хусусан, полинезияликлар, Австралия, Африка ва жанубий Америкада истиқомат қилган айрим қабилалар, шунингдек, эскимослар тилида қайд қилинган сўз табуларининг келиб чиқиши бевосита қадимги мифологик тасаввурлар билан алоқадорлиги аниқланган. Бундай этносларда ўлим ва дафн маросими ритуалларининг номлари, касалликларнинг номлари, маъбуд ва илоҳларнинг исмлари, ҳар хил ваҳший ҳайвонлар ҳамда ов объекти бўлган жониворларнинг номини тилга олиш тақиқланган. Чунки бирорта касаллик номини тилга олган киши ўша хасталикни ўзига «чақиради», деган тасаввурга кўра одамлар бундай атамаларни қўллашдан чўчиганлар. Бундай тушунчаларни ифодалашга зарурат юзага келганда табулаштирилган лексемалар ўрнига ўша сўз-атамалар маъноси ёки ифодаланиши зарур бўлган объект, нарса-ҳодисанинг муайян белги-хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган луғавий бирликларни ишлатишган. Шу тариқа, сўз табуси билан бевосита боғлиқ лисоний ҳодиса – эвфемизмлар келиб чиққан.

Муайян нарса-ҳодисанинг номини тилга олиш орқали

¹ **Баскаков Н. А.** Пережитки табу и тотемизма в языках народов Алтая // Советская тюркология. Баку, 1975. №2. С16–21.

одамга зиён етказиши мумкин бўлган ёвуз рухларни чақиришнинг олдини олиш мақсадида айрим сўзларни қўллашнинг табулаштирилиши анъанаси замирида эвфемизмлар юзага келган. Тилшунос Л.А.Булаховский тўғри қайд қилганидек, «эвфемизмлар ёмон фикр уйғотадиган нарса ёки ҳодисанинг асл номини алмаштириш ва улар ҳақида сўз орқали ёвуз кучларни чақириш «хавфи»ни туғдирмай гапириш, яъни «хавфнинг олдини олиш» формуласидир»¹.

XVIII асрда Камчатка бўйлаб сафар қилган рус сайёҳи С.Крашенников Узоқ Шарқнинг энг олис тайгасида истиқомат қилувчи овчилар ўзаро сўзлашганда қандайдир «яширин нутқ» – сирли тилдан фойдаланишларини кузатган эди. Улар ҳар бир нарса-ҳодисани ўз номи билан эмас, балки фақат овчиларнинг ўзларигагина маълум бўлган атама-лар билан ифодалашар экан².

А.М.Попов ва Г.С.Виноградовларнинг қайд этишларича, сибирлик деҳқонлар «ўзларига бирор бало-қазо ёғилмаслиги ва билиб-билмай айиқ тўғрисида бирор ножўя сўз айтиб қўйишдан чўчиб» умуман «айиқ» маъносини англатувчи сўзни тилга олмаганлар. Улар «айиқ» дейиш ўрнига «бобой», «қора ҳайвон», «хўжайин» деб атаганлар. Овчилар тайгага жўнашдан аввал «Пень, колода, крута гора, не видать черному зверю меня» деганлар³. Қадимги бошқирдлар ҳам ўзларининг сирли нутқида айиқ маъносини ифодалаш мақсадида «бабай» сўзини қўллаганлар. Шунинг учун ҳам бошқирд халқ топишмоқларида «айиқ»нинг метафорик талқини табулаштирган «бабай» лексемаси воситасида ифодаланади: «Қара урмандын эсыда ясы табан бабайым ята» («Қора ўрмоннинг ичида ясси товон бобойим ётар»)⁴.

¹ Булаховский Л. А. Введение в языкознание. Часть 2. М.: Учпедгиз, 1953. С.51.

² Қаранг: Крашенников С. Описание земли Камчатки. Спб., 1755. С.246.

³ Попов А. М., Виноградов Г. С. Медведь в воззрениях русского старожилого населения Сибири // «Советская этнография», 1936. №3. С.81.

⁴ Надршина Ф. А. Афористические жанры башкирского фольклора (пословицы, загадки): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Уфа, 1971. С.13.

Туркий халқлар орасида ҳам табу ва у билан боғлиқ эътиқодий инончлар кенг тарқалган бўлиб, асосан сўз тақиқлари воситасидаги сирли нутқнинг ўзига хос хусусиятлари А.Ахметов, Н.А.Баскаков, Н.А.Яйимова, Б.О.Орузбаева, А.Гюнгор каби олимлар томонидан ўрганилган¹. Ўзбек тилидаги табу ва эвфемизмларнинг этнолингвистик талқини ҳамда профессионал нутқ тизимидаги ўрни масаласи Н.Исматуллаев², Х.Дониёров³, Н.Муродова⁴ ва А.Омонтурдиев⁵ томонидан ўрганилган. Хусусан, А.Омонтурдиев томонидан ўрганилган бўлиб, у жанубий Ўзбекистон ҳудудидан тўпланган чорвадор аҳоли шеvasи материاللари асосида уч юзга яқин эвфемик мақолларда ўз ифодасини топган сўз табусининг моҳиятини ёритиб берган⁶.

Ўзбеклар орасида муайян нарсa-ҳодисалар, ўсимликлар, жониворларнинг ҳақиқий номини айтмасдан, уларни ўзгача атамалар билан ифодалаш, яъни табуистик лексемалардан фойдаланиш анъанаси одатда кечаси баъзи бир сўзларни қўллашнинг тақиқланганлиги билан ҳам боғлиқ бўлган. Ма-

¹ **А х м е т о в А.** Табу и эвфемизмы в казахском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Алма-ата, 1973; **Б а с к а к о в Н. А.** Пережитки табу и тотемизма в народов Алтая // Советская этнография. Баку, 1975. №2. С.3–8; **Я й и м о в а Н. А.** Табуированная лексика и эвфемизмы в алтайском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Горно-алтайск, 1990; **О р у з б а е в а Б. О.** Киргизско-алтайские параллели в поверьях и табу // Материалы и сообщения 33-сессии Постоянной международной алтаистической конференции (PIAC). Будапешт, 1990. С.167–168; **Г ю н г о р А.** Эвфемизмы, связанные с заболеваниями в киргизском и турецком языках: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Бишкек, 2006.

² **И с м а т у л л а е в Н.** Эвфемизмы в современном узбекском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Ташкент, 1963.

³ **Д о н и ё р о в Х.** Кипчоқ диалектларида табу ва эвфемизмлар // Дониёров Х. Кипчоқ диалектларининг лексикаси. Тошкент: Фан, 1979. 118–123-бет.

⁴ **М у р о д о в а Н.** Табу ва эвфемизмлар // Муродова Н. Ўзбек адабий тили ва шевалар лексикасининг қиёсий тадқиқи. Тошкент: Фан, 2002. 97–102-бет.

⁵ **О м о н т у р д и е в А.** Ўзбек нутқининг эвфемик асослари. Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 2000; **Я н а ў ш а.** Ўзбек тилининг қисқача эвфемик лугати. Тошкент: Фан, 2006.

⁶ **О м о н т у р д и е в А. Ж.** Профессионал нутқ эвфемикаси. Тошкент: Фан, 2006.

салан, Самарқанд вилоятининг Қўшробот, Нурота туманларида истиқомат қилувчи кишилар нутқида «бойўғли» сўзи ўрнига «муродқуш», «муродали» атамаларининг қўлланилиши урф бўлганлининг сабабини изоҳлаш мақсадида Раҳматулла Юсуф ўғли қуйидаги этнолингвистик маълумотни келтирган: «Мурод қуш» – бойўғлининг лақаби. Чунки қадимги одамлар ҳар бир жониворнинг номини кечаси айтмасдан, бирор лақаб билан юритар эканлар. «Мурод қуш» атамаси ана шундай пайдо бўлган»¹.

Навоий вилоятининг Нурота туманидаги Қоракиса қишлоғидан «муродали» табуистик атамасининг келиб чиқиши тўғрисида афсона ҳам ёзиб олинган. Унда айтилишича, «бойўғли аслида бир сўфининг ўғли бўлган экан. Отаси намоз ўқиётганда беҳурматлик қилиб олдидадан ўтиб кетибди. Шунда отаси қаргаган экан. Худо ҳам унинг феълини ёқтирмай суратини бойўғли сувратига айлантириб ташлаганмиш. Бойўғли хароба жойларда ва вайроналарда яшайди. Бундай ваҳимали жойларда бирданига бойўғли шақиллаб юборса, одамнинг кайфи учиб, баданида ларза пайдо бўлади. Баъзи иродаси заиф одамлар шундан касал ҳам бўладилар. «Кеча бойўғли ёмон шақиллаган эди, шунинг учун касал бўлдим» деб ўйлаганлар. Бора-бора шундай ҳодиса халқ орасида бойўғли шум қуш, одамга бўладиган ёмонликни олдиндан билиб, хабар беради деган инончни тутдирган. Одамлар бойўғли ёмонлик хабарини берувчи «авлиё қуш» деб тушунганлар. Ҳатто бойўғлидан қўрқиб, унинг исмини ҳам айтолмай, «Муродали қуш», «Муродали сайрайди», «Яхшиликка бўлсин», – деб бойўғли сайраган томонга ун сочиб юбориш одатига амал қилиб келганлар»².

Халқимизнинг жониворларни табулаштириш билан алоқадор эътиқодий қарашларига кўра, «калтақесак» сўзи

¹ ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1229. 1963 йил 14 октябрда Қўшработ туманида истиқомат қилувчи Улаш Машариповдан Раҳматулла Юсуф ўғли ёзиб олган.

² ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1713/3. 1971 йил 19 май куни Раҳматулла Юсуф ўғли ёзиб олган.

ўрнига «билакузук», «калпўстак» сингари эвфемизмлар ишла-тилади. Чунки калтакесак «одамзоднинг тиши жуфт, яъни ўттиз, ўттиз икки, йигирма саккиз бўлиб туришини истамас эмиш. Агар одамзоднинг тиши жуфт эканини билиб қолса, оқшом ке-либ, биттасини суғуриб олиб кетар эмиш. Шунинг учун ҳар ким билагузукни учратиб қолса, оғзини ёпиб, тишини кўрсатмаслиги керак эмиш. «Тишим йигирма тўққизта» ёки учта, ёки ўн бит-та, деб, оғзини бекитиб, шу деганини калтакесакка эшиттириб ўтиши керак эмиш. Шундай қилинса, билагузук, яъни калтакесак «Бу одамнинг тиши жуфт эмас, тоқ экан», – деб ишониб қолиб, кечаси ухлаганида у одамни тишининг қасдига келмас эмиш»¹.

Тиш ва у билан боғлиқ удулар, эътиқодий инончлар халқимиз орасида турли хил шаклларда сақланиб қолган. Ма-салан, боланинг илк тиши ёриб чиқанда «тиш тўйи» қилиш, боланинг тишлари текис ва чиройли чиқсин учун бирин-чи марта тушган тишни қўй кўрасига ташлаш, тушган тиш-ларни оёқ остига ташлашнинг гуноҳ деб қаралиши, жонли сўзлашувда «Тишинг сингур», «Тишинг тўкилиб кетгур» сингари қарғишлар мавжудлиги, тишларни калтакесакка кўрсатмаслик каби одат ва иримларда тишга алоҳида эътибор берилганлиги сезилади. «Тиш» сўзини тилга олиш ҳам уни калтакесакка кўрсатиш билан баробар деб қаралганлиги, яъни тана аъзоси номини эшитган жонивор етиб келиб қасд қилса, кишининг тиши тўкилиб кетади деган қўрқинч натижасида бу сўзнинг маънодоши сифатида қўлланиладиган табуистик ата-малар келиб чиққан. Ана шундай табуистик сўзлардан бири «оқ садаф», «оқ эшак», «оқ товук», «бўри», «тош» каби эвфемизмлар бўлиб, топишмоқларда фаол қўлланилганлиги ку-затилади: «Сандиқ тўла оқ садаф», «Оғил тўла оқ эшак, усти-да кўрпа-тўшак» (36-бет), «Кешта тўла оқ товук», «Ўттиз бўри бир жойга макон қўйди», «Қаторлата тош қўйдим, қизил ҳўкизни бўш қўйдим» (37-бет).

Бошқа туркий халқларда бўлгани сингари, ўзбекларда

¹ ЎЗР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1713/9. 1971 йил 19 май куни Раҳматулла Юсуф ўғли ёзиб олган.

ҳам сўз табусининг турли хил кўринишлари мавжуд бўлган. Бизнингча, ўзбек тилидаги сўз табусининг энг қадимий кўринишларидан бири киши исми билан алоқадор таъқиқ ва эвфемизмлардир.

Қадимги одам тасаввурида исм кишининг тана аъзолари сингари муҳим ҳисобланган. Шунинг учун ҳам Марказий Австралияда истиқомат қилган қабилалардан бирида ҳар бир эркак, аёл ва бола кундалик турмушда қўлланиладиган атоқли отидан ташқари муқаддас, яширин, сирли исмига ҳам эга бўлган. Одатда муайян синов-инициация маросимларидаги шартларни бажариб, бир ёш-табақа мансубиятидан бошқасига ўтган ўсмир «қайта туғилган» деб ҳисобланганлиги сабабли ана шундай «яширин исм» берилган. Бундай рамзий маросимлар чоғида берилган исм муқаддас саналган ва уни билувчи кишилар доираси жуда чегараланган бўлган. Чунки қадимги австралияликлар мободо бошқа қабила ёки уруғга мансуб бўлган кишилар унинг «яширин исми»ни билиб олса, шу исм орқали унга зиён етказиши мумкинлигига қаттиқ ишонишган¹.

Киши исмлари билан боғлиқ сўз табусининг пайдо бўлишига қадимги одамнинг турли-туман ёвуз руҳлардан кўрқиши, яъни ўз исмини яшириш орқали руҳларни алдаб, уларнинг эътиборини жалб этмасликка ҳаракат қилиши сабаб бўлган.

Ўзбеклар орасида ҳам «яширин исм» қўйиш одати мавжуд бўлганлигини тасдиқлайдиган бир маълумот Бухоро вилоятининг Қорақўл туманидаги Жиғачи қишлоғида қайд қилинган. Маълум бўлишича, боласи турмайдиган ёки бефарзанд аёл чақалоқ кўрганида, шунингдек, туғилган гўдак тез-тез касалга чалинаверганида бола нобуд бўлмасин, яшаб кетсин деган ниятда унинг отини ўзгартириб, бошқа исм қўйишар экан. Бунинг учун ҳафтанинг пайшанба куни тўрт йўл бирлашган чорраҳага чақалоқни олиб боришган ва йўлнинг ўртасидан ўра ковлаш-

¹ Ф р э з е р Дж. Золотая ветвь. Исследование магии и религии. Второе издание. – М.: Политиздат, 1986. – С.236.

ган. Узоқ умр кўрган момолардан бири чақалоқни ўранинг тешигидан узатган ва бошқа бир кампир болани нариги тешикдан тортиб олган. Сўнгра чақалоқнинг кийим-кечақларини шу ерда ечиб ташлаб, янги кийим кийгизганлар ва унга янги от қўйганлар. Масалан, 1948 йилда туғилган Абдулла Файзуллаев деган киши гўдаклигида сурункали касалликка чалиниб, жуда нимжон бўлган. Шунда юқорида тасвирланган удум ўтказилиб, унга «Ашир» деб от қўйганлар. Назаримизда, боланинг исмини алмаштириш орқали уни касалга чалинтириб, яхши улгайишига имкон бермаётган ёвуз руҳларни чалғитишга ҳаракат қилишган кўринади.

Касалликка чалинган одамнинг исмини алмаштириш удуми мўғуллар орасида ҳам қайд қилинган. Г.С.Биткеевнинг қайд этишича, баит номли мўғул уругига мансуб кишилар бутун ҳаёти мобайнида бир неча марта, масалан, ҳар сафар касалга чалинганда ўз исмини ўзгартиришар экан. Бунда беморга янги исм бериш билан бир қаторда унинг кийимини ҳам алмаштиришар экан¹.

Халқимиз орасида исм табуси билан боғлиқ яна бир удум – чақалоқ танасининг бирор жойида муайян белги бўлса, унга янги исм бериш анъанаси ҳам мавжуд. Бунга кўра, масалан, боланинг баданида нори бўлса ота-онаси вақти-вақти билан уни «Норбек», «Норгул», «Аноргул», «Анора» каби исмлар билан атаб юради. Боланинг бундай «янги исми» борлигини кўпчиликка билдирмайдилар. Шундай қилинса, ўша доғ ёки нор йўқ бўлиб кетади, деб умид қиладилар.

Тоғли олтойликларда қайд қилинган «бай сös» (табу сўз) анъанасига кўра, «тодош сöк»и, яъни «тодош уруги»га мансуб эркакка турмушга чиққан аёл, агар эрининг яқин қариндошларидан бирининг исми «Кандык» бўлса, «кандык» ўсимлиги ҳамда анъанавий халқ тақвимининг илк ойи –

¹ Биткеева Г. С. Табу в системе личных имен у калмыков // Историко-культурные контакты народов алтайской языковой общности. 2. Лингвистика. М.: Наука, 1986. С.24.

«кандык ай» (апрель ойига тўғри келади) номини тилга олиши мумкин бўлмаган. Бу тушунчаларни эҳтиёж сезилганда эса ширинмия ўсимлигининг илдизи маъносини билдирувчи «кадышкин» сўздан фойдаланган¹.

Турмушга чиққан аёлнинг муайян сўзларни айтиши табулаштирилиши ҳодисасининг ўзига хос талқини ўзбеклар орасида хотин киши ўз эрининг исмини айтмаслиги одатидир. Бухоро вилоятининг Қоракўл туманидаги Тангачар қишлоғидан ёзиб олинган маълумотга кўра, турмушга чиққан аёл эрини отини айтиб чақириши мумкин бўлмаган. Фарзандли бўлгунига қадар у эрини бирорта қайнисининг исми билан атаб чақирган, боласи туғилгач эса эрига мурожаат қилаётганида уни тўнгич фарзандининг оти билан чақирган. Самарқанд вилоятининг Қўшработ туманидан ёзиб олиб олинган маълумотга кўра, одатда, хотин киши эрининг исмини айтмаслиги керак бўлган. Баъзилар ҳар ким эрининг исмини айтса, «бахти очилади» деб алдаб, «Эрингнинг исмини айт!» деган иборани айниқса, «Пўта солди» ўйинида кўп ишлатганлар. Шунда ҳам аёл эрининг отини айтмаган².

Ўзбек тилида «эр» сўзи ўрнида қўлланиладиган «адаси», «бегим», «дадаси», «бойим», «бағрим», «ёстиқдош», «киши», «отаси», «мардак», «тўрам», «хўжайин», «нор» каби лексемалар, шунингдек, «хотин» маъносида ишлатиладиган «кампир», «онаси», «ойиси», «моя» сингари луғавий бирликлар табуистик сўзлар сирасига киради.

Ота-она ҳақидаги топишмоқлар орасида табуистик лексемалар иштирок этган матнлар ҳам мавжуд бўлиб, ана шундай жумбоқлардан бири «нор» ва «моя» эвфемалари асосида шаклланган:

¹ Укачина К. Е. Алтайские народные загадки. Горно-Алтайск, Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1984. С.13.

² ЎЗР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1229. 1963 йил 14 октябрда Қўшработ туманида истиқомат қилувчи Улаш Машариповдан Раҳматулла Юсуф ўғли ёзиб олган.

Қатордаги қора нор,
Етақдаги жир моя.
(29-бет)

Бу ўринда «қора» сўзи буюклик, улутворлик маъноларини англатиб, ота(яъни эркак)нинг оила бошлиғи сифатида жамият(«қатор»)да ўз ўрнига эғалигидан далолат берса, «жир моя» (она) ўз турмуш ўртоғини ҳурматлайдиган, уни қадрлайдиган, эрининг чизигидан чиқмайдиган жуфти ҳалол эканлигини билдиради.

Қадимги аждодларимиз нутқий фаолиятининг муҳим атрибутларидан бири бўлган сўз табусининг яна бир муҳим жиҳати шундан иборат бўлганки, улар айтилиши тақиқланган тушунча ва атамаларни ўша предмет ёки ҳодисанинг моҳиятига таъсир кўрсатади деб тасаввур қилинган сўзлар билан алмаштирган. Д.К.Зелениннинг қайд этишича, белоруслар чумчуқни «сўқир» маъносини ифодаловчи сўз билан атаганлар, гўё шундай дейилса чумчуқлар донли экинларни кўрмасдан, ҳосилга зиён етказмайди деб тасаввур қилишган¹. Ўзбекларда бойўғлини «муродали» табуистик атамаси билан аташ анъанасининг келиб чиқишига ҳам шу ҳолат асос бўлган. Чунки халқ қарашларига кўра, бойўғли сайраса – ёмонликка йўйадилар ва бундай пайтда уни ҳайдашга ҳаракат қиладилар. Бу қушни «муродали» деб номлаш орқали эса унинг сайрашини яхшилик белгиси сифатида талқин қилишга интилиш мақсади ётади.

Тилимиздаги табуистик атамаларнинг маълум бир қисми мифологик қарашлар таъсирида шаклланган. Масалан, халқимиз орасида туя ҳомий куч тимсоли сифатида тасаввур қилинганлиги боис, бу жониворни «араллар» деб аташ расм бўлганлиги маълум. Г.П.Снесарев ёзиб олган афсонага кўра, «араллар» ёки «аранглар» Амударё тубида яшайди деб тасаввур қилинган эзгу кучлар бўлиб, оқимни бир ма-

¹ Зеленин Д. К. Табу слов у народов Восточной Европы и Северной Азии. Часть 1. Запреты на охоте и иных промыслах. Л., 1929. С.6.

ромда сақлаб турар эмиш¹. Демонологик ҳикояларда ажина кўпинча улоқча ёки эчки кўринишида намоён бўлиши ҳикоя қилинганлиги сабабли «эчки» сўзи ўрнида баъзан «шайтон» эвфемизми қўлланади. Сўз табуси билан боғлиқ бу ҳолат «очуви», яъни жавоби «эчки» тарзида изоҳланадиган «Чорва ичида шайтон, соқоли узун султон» (54-бет) топишмоғининг семантик асосини ташкил этади.

Ўзбек тилида касаллик номларининг қўлланилишида ҳам табу сезиларли ўрин тутиши кузатилади. Ўзбек адабий тили ва унинг айрим шеваларида фаол ишлатиладиган «қилтамоқ» (ошқозон раки), «гул» (қизамиқ), «ёмон яра» (куйдирги), «ел» (рак касаллигининг очиқ тури), «ичоғриқ» (аппендицит) каби эвфемизмларнинг лисоний-этнографик замини табу анъанасидадир.

Қадимги одамлар ёвуз руҳлар ва турли тоифага мансуб шайтоний кучлар таъқибидан чўчиганликлари сабабли бундай мифологик ҳамда демонологик персонажларнинг номини (айниқса, кечаси) тилга олишдан тийилганлар. Чунки «алвасти», «шайтон» ёки «ажина» сўзи ишлатилса, шу ном билан аталувчи ғайриоддий мавжудот дохил бўлиб инсонга зиён кетказади, деб кўрққанлар. Бундай нохуш ҳолатларнинг олдини олиш учун эса табулаштирилган мифик мавжудотлар номини бошқа луғавий бирликлар билан алмаштириш анъанаси келиб чиққан. Масалан, кўп жойларда «алвасти» сўзи ўрнига «сари қиз», яъни «сарик сочли қиз» атамаси қўлланилиши, «ҳомий куч сифатида кишига ёрдамлашувчи, кўмаклашувчи пари» тушунчасининг эквиваленти сифатида «момоси», «опалари», «ҳамроҳи», «эши», «шериги» сўзларининг ишлатилиши, шунингдек, ажина йўлиққанлиги ёки «жин чалганлиги» учун руҳий хасталикка дучор бўлган беморларга нисбатан «фалончининг қорақуши бор» ибора-си қўлланилишининг боиси ана шунда.

Сўз табуси ва сўз культига ишонч шу қадар кучли

¹ Снесарев Г. П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. М.: Наука, 1969. С.317–318.

бўлганлигидан одамлар, масалан, чаён, бит, кана каби баъзи бир заҳарли ҳашаротлар номини тилга олишдан қўрқиб, бу жонзотлар тўғрисида гап кетганда «отсиз», «оти йўқ» сўзларини ишлатишган. Исм ўзи мансуб бўлган объект билан бевосита боғланган бўлади ва бири иккинчисини тақазо этади, деган қарашга кўра бу жонзотларнинг номи тилга олинса, улар дарҳол етиб келиб одамни чақиши мумкин деган қўрқув шу эвфемизмларнинг яратилишига сабаб бўлган.

Фольклоршунос Ф.Надршинанинг қайд этишича, Оренбург шахрида истиқомат қилувчи бошқирдлар «кандала»ни «исемсез», яъни «исмсиз» деб юритишган. Бошқирдлар безгак ёки бўғма дардига мубтало бўлган бемор ҳақида гап кетганда «безгак тутди», «бўғмаси тутди» деб эмас, балки «ўзиники тутди» дейишган. Чунки халқ орасида «Отини тутма адашиб кетасан»¹ мақол фаол қўлланилиши шу каби табуистик атама-ларнинг кенг оммалашига асос бўлган. Ўзбеклар орасида ҳам касалликлар билан боғлиқ шундай табуистик атама-бириқмалар кўп қўлланилади. Масалан, «учунди» (қўрққанлик учун лабга учуқ тошиши), «ўзидан тегди» (чақалоқнинг касалланиб нобуд бўлиши), «ҳафтак» (туғилганига бир ҳафта бўлган чақалоқнинг касалланиб нобуд бўлиши), «момо чиқди» (қизамиқ касаллигида баданга тошма тошиши) ва ҳ.к.

Аждодларимиз жониворлар одамнинг тилини тушунади, деб тасаввур қилганликлари боис, сеҳрли эртаклардаги худди одамдай сўзлаша оладиган ғаройиб жониворлар (масалан, от, бўри, булбулигўё, Семурғ, кийик, чумоли, ит ва ҳ.к.) образи тасвирланган. Бойўғли сайраган тарафга ун сеппиб, «Тўйхабар, Хушхабар!» айтимини айтишда ҳам куш одам тилини тушунади, деган қараш ўз аксини топган. Илон чаққан киши танасидан газанда заҳарини чиқариб юбориш мақсадида ижро этилдиган қуйидаги авраш матнида:

Айрон, тайрон,
Қирқ бошлик

¹ **Надршина Ф.** Халык һүзе. Өфө: Башкортстан китап нәшриәте, 1983. 123-бет.

Қирқ кўзлик сариқ илон!
Бақага туш
Бақадан дарёга туш,
Баҳаққи Сулаймон дами билан
Куф, чиқ!¹ –

деб жониворга мурожаат қилинишининг сабаби ҳам ана шунда.

Халқимиз орасида эрта баҳорда қалдирғоч учиб келганини кўрган пайтда ҳар бир киши:

Қалдирғоч, қалдирғоч,
Қанотинг етти кулоч!
Борасан, келасан,
Сумри момо соққинами,
Кўзлари берроққинами?² –

деб айтим айтса, йил бўйи кўзи оғримай юради, деган эътиқодий қараш мавжудлиги ҳам жониворлар одамларнинг тилини тушунади, деган мифологик тасаввурлар асосида келиб чиққан.

Ўзбек тилидаги «деворнинг ҳам қулоғи бор» ибораси замирида ҳам сўз табуси билан боғлиқ қарашлар мужассамлашган. Анимистик тасаввурга кўра, теварак-атрофдаги ҳамма нарса ҳодисалар жонли деб қаралганлиги боис, уй эгалари ёвуз кучлар «эшитиб қолмасин» (яъни одамларнинг гапини «эшитган» девор хабар етказмасин) деган мақсадда айрим тушунчалар ўрнига табулаштирилган сўзларни қўллаганлар. Зеро, тоғли олтойлик овчилар ҳам айиқ овига кетаётганда бу ҳақда ҳеч кимга чурқ этмасликка ҳаракат қилишган, ҳатто ўрмонда бошқа жонивор дуч келса-да, уни отмаганлар. Чунки ўлдирилган жониворнинг руҳи айиқни огоҳлантиради ва у дарҳол қочиб кетади, деб ўйлаганлар. Улар ов чоғида бир-бирлари билан ҳам айиқ

¹ ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1780/1.

² Боболардан қолган нақллар (афсона, ривоят, ирим-сирим ва халқ тақвими). Тўплаб, нашрга тайёрловчилар, сўзбоши ва изоҳлар муаллифлари **Жўраев М., Сатторов У.** Тошкент: Фан, 1998. 99-бет.

тўғрисида сўзлашмаганлар, чунки тоғли олтойликлар тасав-
вурича, айиқ доимо ерга қулоқ тутиб, ҳамма гапларни эшитиб
турар, кимки айиқни табулаштирилган сўз билан эмас, балки
ҳақиқий номи билан атаб айтса, у дарров эшитар эмиш. Сой-
от шевасида «Хайырханым чир-кулак», яъни «Ер – айиқнинг
қулоғи» ибораси ҳам шундан дарак беради¹.

Тилимиздаги табуистик лексиканинг келиб чиқишига
қадимги аждодларимизнинг сўз билан боғлиқ мифоло-
гик қарашлари, хусусан, сўз культига доир эътиқодий
қарашлар асос бўлган. Зеро, қадимги туркийларнинг
инонч-эътиқодлари тизимида сўзни сирли, гаройиб ҳодиса
деб билишга асосланган тасаввурлар муҳим ўрин тут-
ган. Айрим нарса-ҳодисаларда табиатга ва, шу жумладан,
одамнинг ўзига ҳам таъсир эта оладиган магик куч бор деб
билган қадимги одамлар баъзи бир сўзлар ҳам ана шундай
гаройиб таъсир қуввати эканлигига ишонишган. Улар муайян
сўзларни қўллаш орқали душманга таъсир ўтказиш, масалан,
қарғишлар ва ёмон сўзларни ишлатиш орқали бирор-бир ки-
шига касаллик, ўлим, фалокат йўллаш мумкин бўлгани каби,
яхши тилаклар ифода этилган олқиш сўзларни қўллаш билан
одам ҳаётига таъсир қилиш мумкин деб билганлар. Шу тариқа
сўз култи юзага келган. Сўзнинг магик таъсир кучига эга деб
қаралганлиги нутқий фаолиятда кенг қўлланиладиган «Ай-
тилган сўз – отилган ўқ», «Тиг яраси тузалар – тил яраси
тузалмас», «Ота қарғиши – ўқ», «Отилган ўқ бир кишини
ўлдирса, айтилган сўз минг кишини ўлдиради», «Ёмон гап
билан мусулмон динидан чиқар, яхши гап билан илон инидан
чиқар» сингари мақолларда ҳам ўз ифодасини топган.

Сўз магияси орқали кишига яхши ёки ёмон таъсир етка-
зиш мумкинлиги тўғрисидаги халқ қарашлари кенг оммалаш-
ганлиги сабабли аждодларимиз айрим луғавий бирликларни,
айниқса, ёвуз кучлар, ёмонлик келтирувчи нарса-ҳодисалар,
кундалик меҳнат фаолиятида сир тутилиши лозим бўлган

¹ **Потанов А. П.** Охотничьи поверья и обряды у алтайских турков // *Культура и письменность Востока*. Баку, 1929. Кн. 5. С.128–129.

тушунчалар, диний-эътиқодий қарашлар билан боғлиқ сўз ва атамаларни ишлатмасдан, уларнинг ўрнига бошқа лексик бирликларни қўллашга ҳаракат қилишган. Ўзбек фольклоридаги «Тилингга чипқон чиқсин», «Тилинг кесилсин», «Тилингга куйдирги чиқсин», «Тилингни ел есин», «Оғзингдан чиқиб ёқангга ёпишсин» сингари қарғишларнинг келиб чиқиш тарихи бевосита сўз табуси ва унинг бузилиши ҳолатлари билан боғлиқдир.

Қадимда кенг оммалашган сўз култи ва тубуистик лексиканинг тадрижий ривожини натижасида уруғ-қабилалар, муайян диний маросимларни ўтказувчи қоҳин-шомонлар, шунингдек, маълум бир касб эгалари, масалан, овчилар орасида фақат маълум гуруҳ кишиларнинг ўзларигагина тушунарли бўлган «сирли нутқ», яъни «яширин тил» шаклланиб боради. Маълум маънода «кодлаштирилган тил» тарзида қўлланилган бундай «сирли нутқ» табулаштирилган тушунчаларнинг номларини бошқа сўзлар билан алмаштириш асосида келиб чиққан лисоний тизимдан иборат бўлган. Масалан, шикорга жўнаб кетаётган овчилар ўзларининг афсонавий-мифологик ҳомийлари мадад бериши ва ов бароридан олиши, шунингдек, ов ҳақидаги хабар жониворларга етиб бормаслиги учун ўзларигагина тушунарли бўлган «сирли тил»да гапириб, қаерга ва нима учун кетаётганликларини яширишга ҳаракат қилганлар.

Сўз култи асосида тилимиздаги муайян тушунча ва сўзларни нутқий фаолият доирасида очик ишлатиш билан боғлиқ таъқиқ қоида-қонунга асосланган табу ва эвфемизмлар, табиблар, афсунгарлар, шунингдек, айрим касб-кор соҳиблари (масалан, дорвонлар, халқ цирк санъати усталари) тилида мавжуд бўлган аргонистик лексик қатлам юзага келган.

Ер қимирлаши, вулқонлар отилиши, сел, жала, қаттиқ совуқ, қор бўронлари, момақалди-роқ, чақмоқ сингари табиий ҳодисалар ҳамда турли-туман жониворларнинг асл моҳиятини қадимги одам билмаганлиги сабабли бу нарсалар унга ғоят сирли ва қўрқинчли бўлиб туюлган. Шунинг учун

ҳам улар имкони борича бундай табиий ҳодисалар номини тилга олмаслик, бу ҳақда сўз юритмаслик ҳамда уларнинг эътиборини ўзига қаратмаслик учун ўзига хос «яширин тил» да гапиришга ҳаракат қилишган. Чунки қўлланилиши ман этилган, таъқиқланган сўзларни ишлатиш инсон ҳаётига хавф соладиган ғайритабиий кучларнинг дохил бўлишига сабабчи бўлади деб тасаввур қилинган. Шунинг учун ҳам қадимги одам сўз табусига амал қилиш ғайриоддий мавжудотлар ҳамда табиат кучларининг хуружидан сақланишнинг энг қулай воситаси деб қараган. Масалан, сибирлик деҳқонлар «бошимга бирор бало-қазо ёғилмасин» деб айиқ тўғрисида билиб-билимай бирор ножўя сўз айтиб қўйишдан чўчиганлар, ҳатто «айиқ» маъносини англатувчи сўзни умуман тилга олмаганлар. Улар «айиқ» дейиш ўрнига «бобой», «қора ҳайвон», «хўжайин» маъноларини англатувчи сўзларни қўллаганлар¹. Шунга кўра, топишмоқ жанри у ёки бу нарсалар ва предметларнинг номини айтмасдан уни бирор белги-хусусиятлари асосида номлаш анъанаси асосида келиб чиққан, деб хулоса чиқаришга тўла асос бор.

Анимистик тасаввурлар кенг оммалашган қадимги даврларда одам ўзини ўраб олган нарсалар, жониворлар, ўсимликлар, тоғу тошлар, дарё ва ирмоқларнинг барини жонли деб тасаввур қилган. Шунга кўра бу нарсалар одамлар томонидан айтилган сўзларни эшитади ва унинг гапига тушунади, деган қарашлар келиб чиққан. Шунинг учун ҳам шикорга отланаётган қадимги овчи ўзининг нима учун кетаётганлигини очиқ айтишдан чўчиган, ҳатто сўраганларга ҳам асл мақсадини яширган ҳолатда жавоб берган. Гўёки овланажак жониворлар овчининг мақсадини билиб қолишса, қочиб кетишади ва ов бароридан олмайди ёки жониворларга «эғалик» қиладиган ҳомий кучларнинг жаҳли чиқиб, овчига зарар етказиши мумкин деб билганлар. Овчилик касби билан боғлиқ ҳолда келиб чиққан сўз табулари овга кетаётган кишининг асл мақсади му-

¹ **Попов А. М., Виноградов Г. С.** Медведь в воззрениях русского старожилого населения Сибири // Советская Этнография. М., 1936. №3. С.81.

айян жониворларни овлаш эканлигини сир сақлаш, овланган жонзотлар руҳининг қасосидан сақланиш, ов бароридан олишини таъминлаш вазифасини бажарган. Дастлабки табуистик сўзлар овчилик касби билан боғлиқ ҳолда келиб чиққан бўлиб, турли жониворнинг номларини «яширин тил»да ифодалашга хизмат қилган.

Қадимги овчилар кундалик нутқий фаолиятда қўлланиладиган одатий сўзларни ишлатишдан қочиб, бунинг ўрнига фақат овчилар жамоасигагина маълум бўлган табулаштирилган тушунчаларни бошқа сўз ва бирикмалар билан алмаштириб, ўзгаларга жумбоқ бўлиб туюлган «сирли тил»да сўзлашганлар. Топишмоқ жанрининг келиб чиқишига асос бўлган лисоний-этнографик ҳолат – сўз табуси билан алоқадор нутқий жараён шу тарзда юзага келган.

Табуистик атамаларнинг келиб чиқиши сўзнинг магик кучига ишониш анъанаси билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, қадимги овчилар, коҳинлар ва шомонларнинг «яширин тил» воситасида ўзаро мулоқот қилишида қўлланилган иборалар, бирикмалар ва муайян гапларнинг бадий матн ҳолига келиши топишмоқ жанрига мансуб асарларнинг илк намуналари яратилиши учун асос бўлган.

Тоғли олтойда истиқомат қилувчи аёлларнинг ўз нутқий фаолияти жараёнида ишлатиши мумкин бўлмаган қирқдан ортиқ сўз – эвфемизмлар мавжудлигини аниқлаган¹ тилшунос олим А.Н.Самойлович қозоқ аёлларининг нутқидаги табу ва эвфемизмларга доир материаллар тўплаш жараёнида «дарё», «қамиш», «бўри», «қўй» каби тилга олиниши ман қилинган сўзларнинг эвфемик муқобиллари қўлланилган қуйидаги гапни ёзиб олган: «Оқувчи (дарё)нинг нарига томонида кўкарувчи (қамиш)нинг тагида увловчи (бўри) маъровчи (қўзи)ни еб ётибди»².

¹ **Самойлович А. Н.** Женские слова у алтайских турок // Язык и литература. Т.3. Л., 1929. С.124–125.

² **Самойлович А. Н.** Запретные слова в языках казах-киргизской замужней женщины // Живая старина. Спб., 1915. Вып.1-2. С.162.

Бизнингча, А.Н.Самойлович томонидан ёзиб олинган мазкур эвфемик матн фақат аёллар орасидаги амалда бўлган «яширин тил» воситасида баён қилинган нутқий ифода намунаси бўлиб, ўзида топишмоқ жанрига оид хусусиятларни ўзида мужассамлаштирганлиги билан ажралиб туради. Бу «яширин нутқ» матнининг семантик асосини ташкил этувчи «оқувчи» (дарё), «кўкарувчи» (қамиш), «увловчи» (бўри) ва «маъровчи» (қўзи) табуистик лексемаларида сўз табуси ўз ифодасини топган. Бинобарин, объекти яширин бўлган воқелик ҳақида ахборотни етказиш мақсадида баён қилинган бу матн топишмоқ жанрининг архаик шакли «яширин тил» воситасида ифода қилинган нутқий жараённинг бадиий эволюцияси натижасида шакллانганлигини исботлайдиган муҳим факт ҳисобланади.

Демак, топишмоқ жанри генетик жиҳатдан сўз табуси ва шу асосда келиб чиққан «яширин тил»да сўзлашиш анъанаси билан бевосита боғлиқдир. Қадимги жамиятда урф бўлган «яширин тил» билан топишмоқ жанрининг муштарак жиҳати – уларнинг ҳар иккаласида ҳам фикрнинг очиқ ифода этилмаслиги, нарсаси-предметлар ва ҳодисалар номини билдирувчи сўзларнинг табуистик тушунча ташувчи луғавий бирликлар билан алмаштирилишида кўзга ташланади. «Яширин тил» воситасида фикрни ифода этиш анъанасининг бадиий тафаккурга таъсири натижасида топишмоқ жанри келиб чиққан бўлса, унинг бевосита тараққиёти давомида кейинчалик «абдол тили» (XX асрнинг бошларига қадар Ўрта Осиё, Эрон ва Шарқий Туркистонда яшовчи қаландарлар, маддоҳлар, анъанавий халқ театри ва цирк санъати артистлари орасида қўлланилган ўзига хос «яширин тил»), «сасиан тили» (ўрта асрларда анъанавий халқ театри актёрлари, табиблар, тиланчилар ва афсунгарлар фойдаланган «яширин тил») сингари «сирли тил» шакллари пайдо бўлган.

Халқимиз орасида кенг қўлланиладиган «Бўрини йўқласанг қулоғи, Хизрни йўқласанг таёғи кўринар» мақоли сўз табуси тўғрисидаги қадимги тасаввурларни ўзида мужассамлаштирганлиги билан эътиборлидир. Аждодларимиз одамга зиён ет-

казадиган бўри, айиқ, илон, чаён, қорақурт айрим жониворлар номини тилга олиш мумкин эмас деб ўйлаганлар. Чунки улар сўзни ҳам жонли нарса деб тасаввур қилганликлари боис ўша жониворлар ўзининг исмини эшитгач, дарҳол етиб келади ва номини тилга олган кишига зиён етказишига ишонганлар. Бундай кўнгилсизликларнинг олдини олиш мақсадида юқорида қайд этилган жониворларнинг номини тилга олмасликка ҳаракат қилишган ва тақиқни бузган одам муқаррар жазога мубтало бўлади, деб билганлар. Натижада манъ этилган, яъни табулаштирилган сўзларнинг ўрнида ишлатиладиган муқобил луғавий бирликлар – эвфемизмлар юзага келган. Ўзбек тилида «бўри» маъносини билдирувчи «жондор», «итқуш», «қаришқул», «увловчи» каби эвфемизмлар қўлланилган.

1958 йил 28 июль куни Самарқанд вилоятининг Ургут туманидаги Терсак қишлоғида яшовчи 68 яшар Михли Норқўзи ўғлидан атоқли олим Ҳоди Зарифов ёзиб олган маълумотга кўра, бўрини «қаришқул», «жондор», «улума» дейишар экан. Маҳаллий аҳоли орасида «бўрини «қаришқул» деса у инидан оғзини ёпиб чиқади, агар бировнинг олдидан бўри чиқиб қолса, «Қариш-қариш!» – деса жониворнинг оғзи очилмайди» деган эътиқодий қарашлар мавжуд экан¹. Ўзбек тилининг қипчоқ шевалари лексикасида «бўри» маъносида қўлланилувчи «ийтқуш», яъни «итқуш» сўзи мавжудлиги аниқланган².

Тилимизда «бўри» маъносининг табуистик лисоний воcита билан аташининг яна бир мисоли «қарсоқ» («қарсак») атамасидир. Бу сўз «ёр-ёр» жанрига оид қуйидаги матнда «бўри» маъносида қўлланилган бўлиб, семантик жиҳатдан келин бўлиб узатилаётган қизнинг отасига тенглаштирилган:

Қамчи бўйи қор ёгса,
Қарсак йўртар, ёр-ёр,

¹ ЎЗР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Ҳоди Зарифов фонди. Инв.№Ҳ3-5. **Зарифов Ҳ.** 1958 йилги фольклор экспедицияси қўлдалиги. 13–14-бетлар.

² **Дониёров Х.** Қипчоқ диалектларининг лексикаси. Тошкент: Фан, 1979. 119-бет.

«Обло, болам қайда?» деб
Отанг йўртар, ёр-ёр¹.

Ўзбек халқ мақолларида «бўри» маъноси асосан «жондор» табуистик лексемаси воситасида ифода этилади. Масалан, «Одам ўйга тўймайди, жондор молга тўймайди», «Ўладиган жондор инига қараб улийди», «Ўлик жондорни ит қопмас», «Жондор жўлдошига дўстлик қилмайди», «Жондор қартайсаям бир қўйлик ҳоли бор», «Жондор кўрсанг отиб ол, жомондан жонинг сотиб ол», «Жондорни жондорлиги учун отмайди, қўйларни бўғизлагани учун отади», «Жондорнинг озиғи йўлида, йигитнинг озиғи қўлида», «Итлар бир-бирини таласаям жондор келса бирикади»².

Ўзбек фольклорига жавоби «бўри» бўлган топишмоқлар орасида бу жониворнинг номини айтиш тақиқланиши муносабати билан юзага келган «жондор» табуистик атамаси иштирокида ҳамда бу жонивор тана аъзоларининг номи асосида ўхшатиш бадий воситасини қўллаш орқали шакланган матнлар ҳам мавжуд:

Матал-матал малики,
Тирноқлари ўн икки,
Ҳувидай, ҳувидай,
Овузлари кувидай,
Товдан ошар молим бор,
Қўйруғида холи бор³.
(қашқир)

Топишмоқ жанрининг генетик асослари у ёки бу нарсалар ҳодиса ва предметларнинг номини айтмасдан бирор белги-хусусиятлари асосида номлаш аъъанаси билан бевосита боғлиқлигини «илон» маъносини ифодаловчи табуистик

¹ Тўй муборак ёр-ёр. Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи: Сафаров О. Тошкент: Маънавият, 2000. 59-бет.

² Назаров Н. Лақаёлар: этнография, лингвистика ва фольклор. Тошкент: Тамаддун, 2010. 157, 202–203, 212-бетлар.

³ ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1525/6. 35-бет. 1958 йил 9 августда З.Хусайнова ёзиб олган.

атамалар қўлланилган матнлар таҳлили мисолида ҳам далиллаш мумкин. Зеро, муайян нарсаларни табулаштириш анъанаси билан боғлиқ сўз тақиқлари ҳамда эвфемик воситаларнинг топишмоқ жанрига оид матнларда қўлланилиши жавоби «илон» бўлган жумбоқларда яққол кўзга ташланиб туради. Бунинг сабаби, халқимиз орасида илон култи билан алоқадор мифологик қарашлар ва турли-туман магия характердаги инонч-этиқодлар кенг тарқалганлигида деб ўйлаймиз. Масалан, Бухоро вилоятининг Қоракўл туманидаги Жиғачи қишлоғидан ёзиб олинган маълумотга кўра, йўлда ётган илонни кўрганда: «Сули-сули Сулаймон, кофирмисан, мусулмон», – деса¹, у озор етказмайди деб тасаввур қилинган. Навоий вилоятининг Хатирчи туманидаги Авахли қишлоғида эса илонни кўрганда: «Тожли илон тожиндан айланай, бойладим, бойладим, бойладим!» – деса, у одамга зиён етказмасдан ўтиб кетади, деган инонч мавжудлиги қайд этилган².

Илон аслида чақувчи, заҳарли жонивор бўлса-да, бироқ, ўзбек халқ топишмоқларида бу жонзот «қамчи», «арқон», «арғамчи», «гаврон», «ҳасиб», «узун ичак» каби предметларга ўхшатилишининг боиси айнан сирли нутқ, сўз табуига бориб тақалади. Ибтидоий одам ўзига зиён етказувчи кўпгина қўрқинчли ва зарарли ҳайвонлар номини айтмасликка ҳаракат қилганлар. Агар табуга амал қилинмаса, салбий оқибатларга олиб келиши мумкин, деб қаралган. Шунинг учун ҳам бу ҳайвонлар номини турли лақаб ва ном билан аташ расм бўлган. Бу ҳақда илмий изланишлар олиб борган тадқиқотчилар ҳам ўз ишларида шуни қайд этганлар³.

Жаҳоннинг турли тилларида «илон» маъносини англатувчи луғавий бирлик ўрнида табулаштирилган лексемалар-

¹ ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1754. папка №2. Д.4.39-бет.

² Хатирчи туманидаги Авахли қишлоғида яшовчи Манзура Жияновадан 1991 йилда ёзиб олинган.

³ **Агай А. Э.** Введение в языкознание. Ереван, 1960. С.269; **Аникин В. П.** Русские народные пословицы, поговорки, загадки и детский фольклор. М., 1957. С.56; **Сат Ш. Ч.** Табу и эвфемизмы в тувинском языке // Советская тюркология. Баку, 1981. №5. С.45.

ни қўллаш анъанаси мавжудлиги қайд қилинган. Масалан, арманлар «илон» тушунчасини ифодалаш эҳтиёжи туғилган пайтда унинг номини айтишдан чўчиб, «арқон» маъносини билдирувчи сўзни қўллайдилар¹. К.Е.Укачинанинг қайд этишича, тоғли олтойликлар «йлан», яъни «илон» сўзи ўрнига «узун курт» («длинный черв»), «курт-конгыс» («черв-жук»), «камчы» («плеть»), «јеткер» («зло»), «кайыш» («сыromятный ремень») сингари лугавий бирликларни иш-латадилар².

Туркий халқларнинг қадим аجدодлари тилида илон билан боғлиқ «қамчи» табуистик атамаси кенг қўлланилиши анъанаси асосида бу жонзотнинг ҳақидаги қуйидаги топишмоқ матни келиб чиққан: «Ер тагида ёғли қамчи» (65). Озарбой-жон тилида ҳам илон тушунчасини «гамчы» табуистик атамаси орқали образли ифодалаш анъанаси асосида «Бир гамчым вар, элима ала билмарам» («Бир қамчим бор қўлимга ола билмасман») топишмоғи тўқилган³. Бошқирдлар «Йылан тиһаң – илата, камсы тиһаң – тик ята» (яъни «Илон десанг эргашар, қамчи десанг – тек ётар») мақолига амал қилиб, илонни кўрган пайтда «Қамчи, қамчи, қамчи!» – деб уч марта хитоб қиладилар⁴.

Илоннинг шакли теридан тайёрланган камар – қайишга ўхшашлиги учун бу жонивор номини тилга олишга «қайиш» эвфемизми ҳам кенг қўлланилган. Бу сўз табуси Самарқанд вилоятининг Ургут туманидаги Терсак қишлоғидан ёзиб олинган «Ердинг тагида қизил қайиш»⁵ топишмоғининг семантик негизини ташкил этади. Ўзбек фольклорида «илон» тўғрисидаги бу топишмоқнинг «Ер тагида мойли қайиш»,

¹ Агаян Э. В. Введение в языкознание. Ереван, 1960. С.269.

² Укачина К. Е. Алтайские народные загадки. Горно-Алтайск, Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1984. С.14.

³ Ахундова Г. И. Кўрсатилган манба. 11-бет.

⁴ Надершина Ф. Халык һүзе. Өфө: Башкортстан китап нәшриәте, 1983. 124-бет.

⁵ ЎЗР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1525/1. 8-бет. 1958 йил 27 июлда З.Хусайнова ёзиб олган.

«Ер остида сариқ қайиш», «Ер остида хом қайиш» (65-бет) сингари вариантлари ҳам мавжуд.

Табу асосига қурилган «яширин тил»да сўзлашган қадимги аждодларимиз илоннинг шаклан гаврон, таёқ ёки арғамчига ўхшашлиги асосида ҳам қатор эвфемик лексемаларни ишлатишган. Халқимиз орасидаги «Ер тагида узун гаврон», «Ер тагида ола гаврон», «Йўл устида узун арғамчи», «Ер устида узун арғамчи» (65-бет) сингари топишмоқлар ана шу табулаштирилган луғавий бирликлар асосида яратилган.

Илоннинг кулча бўлиб ўралиб ётганини кўрган кишилар унинг бу ҳолатини номлашда «ёғли кулча», «сопол», «ту-гунчак» сингари эвфемизмларни қўлаганлар. Бу этнолингвистик ҳодиса қуйидаги топишмоқда ўз ифодасини топган:

Узун-узун уламик,
Учига етган бормикан,
Йўлда ётган сополни,
Олиб отган бормикан¹.

Ўзбекларда илон табулаштирилган жонивор бўлганлиги сабабли шеваларимизда бу ҳодисани англатувчи турли-туман эвфемик луғавий бирликлар учрайди. Нурота туманининг Қоракиса қишлоғида исатиқомат қилган Раҳматилла Юсуф ўғли ёзиб олган маълумотга кўра, «кичкина илон ёки илонсимон чаққон бир жонзотни «билагузук» деб атайдилар»². Қоракисаликлар тасаввурича, «агар кечаси биров «илон» сўзини тилга олса, илон одам бор томонни англаб келиб чақиб кетиши мумкин эмиш. Шунинг учун кечаси одамлар «илон» деб айтмай, «илон» дейишнинг ўрнига «узун опай» деганлар³. Ўзбек халқ топишмоқларида илоннинг «узун бўйли қиз» тарзида таърифланиши анъана-

¹ ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1525/1. 17-бет. 1958 йил 27 июлда З.Хусаинова ёзиб олган.

² ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1713/9. 1971 йил 19 май куни Раҳматулла Юсуф ўғли ёзиб олган.

³ ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1229. 29-бет.

сининг тарихий асослари сўз табусини қўллашнинг ана шу типи билан бевосита алоқадордир. Қуйидаги топишмоқда илон образи «қошгинаси қалтираб», «кўзгинаси ялтираб» бораётган «узун бўйли қиз» суратида тасвирланганлигининг генетик илдизлари «илон» сўзини тилга олиш орқали бу жониворнинг зарар етказишининг олдини олиш мақсадида «узун бўйли опа», «узун бўйли қиз» эвфемаларини қўллаш анъанасига бориб тақалади:

Узун-узун из кетди
Узун бўйли қиз кетди,
Қошгинаси қалтираб
Кўзгинаси ялтираб
Узун бўйли қиз кетди .
(66-бет)

Халқимиз бу жониворни табуистик атама билан номлашда айрим илонларнинг бош қисмида кокил ёки икки ўрим сочни эслатувчи чизик мавжудлигига ҳам алоҳида эътибор берганлигилиги:

Узун-узун из қолган,
Зар кокилли қиз борган,
Боши қалтироқ,
Кўзи ғилайроқ –
(66-бет)

тарзидаги топишмоқларнинг шаклланиши асос бўлган «зар кокилли қиз» эвфемик атамасида ўз ифодасини топган. Бу ўринда ҳам муайян жониворлар номи тилга олинганда ўша жонзот етиб келиб зарар етказмасин деган мақсадда табулаштирилган атамаларни қўллаш, яъни илон култига ишонч асосида келиб чиққан сўз табусининг мифпоэтик моҳият касб этиши топишмоқ матнининг шаклланишига асос бўлганлигини кўрамыз.

Топишмоқлардаги топилиши лозим бўлган объектга нисбатан ишлатилган таъриф замирида ҳам табуация изларини кўриш мумкин. Масалан, ўзбек тилида табу анъанасига кўра,

«чаён» сўзи ўрнида «от», «эшак», «қўй», «оти йўқ» лексемалари ишлатилган. Ҳатто Чимкент вилоятининг Сайрам туманидаги Қорабулоқ қишлоғида яшовчи Қумри Аташевадан 1969 йил 14 апрелда ёзиб олинган:

Бир отим бор ажабгина,
Миниб келарман кўрарсиз,
Куя-куя ўларсиз,

– топишмоғининг жавоби «чаён-эшак» деб изоҳланган¹. Бу этнолингвистик ҳодиса топишмоқ жанрига оид қуйидаги матнларда шундай талқин қилинган:

Бир отим бор ажабгина,
Думлари бор гажаккина,
Ҳали келса кўрарсиз,
Қўрқа-қўрқа ўларсиз.

Чаён ҳақидаги бу топишмоқда гарчи у заҳарли, зарarli ҳашорот бўлсада, отга қиёсланади. Маълумки, от илоҳийлаштирилган жонзот бўлиб, у билан алоқадор тотемистик эътиқод қолдиқлари от номидаги қабилалар мавжуд бўлганлиги, яъни унинг тотем ҳисобланганлиги, ўн икки йил (бир мучал) номида отнинг мавжудлиги, инсон нажоткори ва йўлдоши эканлигида ҳам кўзга ташланади. Чаён билан от ўртасидаги ўхшашлик номутаносиб. Юқоридаги иккинчи топишмоқда эса уни ҳурмат юзасидан сизланиши, чақиш хусусиятини ўпишга қиёсланиши, топишмоқ айтилаётган кишига нисбатан эса сенсираш ҳолатини кўриш мумкин. Бизнингча, қадимги одам ушбу ҳашоротдан қўрққанлиги, яъни унинг номини тилга олса, у ўз предметини чақиради, деб тушунганлиги боис, наинки ном ва хусусияти тилга олинган, аксинча улуғланган. Европада истиқомат қилган қадимги овчи, балиқчи ва деҳқонлар ҳам йиртқич ва зарарли ҳайвонлар номини айтмасдан, уларни эркалатиб, хушомадгуйлик, билан

¹ ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1629. 14-бет.

баъзан эса ҳатто кинояли номлар билан аташганлиги тилшунос олим А.Н.Трубачевнинг асарида қайд этилган¹.

Қуйидаги топишмоқда эса гарчи «чаён» атамасининг табуация асосида ўзгача ном билан ифодаланишини англатадиган луғавий бирлик бевосита қўлланилмаган бўса-да, иккинчи мисрадаги «қуйруқ» сўзининг ишлатилганлиги матнда чаён образи «от» эвфемизмининг билвосита ифодаси орқали тасвирланаётганлиги англашилади:

Ўзлари ажабгина,
Қуйруқлари ғажаккина,
Ҳали ўпса кўрасан,
Йиғлай-йиғлай ўласан.
(78)

Самарқанд вилоятининг Ургут туманидаги Терсак қишлоғидан ёзиб олинган ушбу топишмоқ матнида табуация анъанасига кўра «чаён» маъноси «қўй» эвфемизми орқали ифодаланган:

Бир қўйим бор бужтаккина,
Қуйруқлари ғажаккина,
Ҳали келса кўрарсиз,
Кула-кула ўларсиз².

Чаёни ўз номи билан эмас, балки ўзгача ном билан аташ анъанаси табуация таъсирида келиб чиққан лисоний-этнографик ҳодиса бўлиб, фольклорнинг топишмоқдан бошқа жанрларида, масалан, афсун-аврашларда ҳам ўз аксини топган. Бинобарин, «сарик» ранг тимсоли чаён маъносида қўлланиладиган эвфемизмларнинг доимий эпитетларидан бири вазифасида келиши кузатилади. Қуйидаги топишмоқда қўлланилган «сарик буви» атамаси чаён маъносини билдира-

¹ Т р у б а ч е в О. Н. Из истории табуистических названий // Вопросы славянского языкознания. Вып.3. М.: Наука, 1958. С.12.

² ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1525/1. 4-бет. 1958 йил 27 июлда З.Хусайнова ёзиб олган.

ди: «Сариқ буви сийди, сийган жойи куйди»¹. Топишмоқда чаённинг заҳари кучли эканлиги у «сийган жой куйиши» тасвири воситасида ифодаланган.

Муайян нарсա-ҳодисалар номини билдирувчи сўзлар ўрнига бошқа лексемаларни қўллаш, яъни табу анъанасининг келиб чиқиши хусусида Л.Лауде-Циртаус шундай ёзади: «Маълумки, у ёки бу сўзни айтиш бирон-бир сабабга кўра маъқул бўлмай қолган ҳолатда табу ва эвфемизм пайдо бўлади. Турли хил ҳолатларга кўра ноқулай бўлиб қолган баъзи сўзлар алмаштирилади. Уларни айтиш ҳурматсизлик бўлиб туюлиши мумкин. Тингловчи ёки суҳбатдош учун маъқул тушмайдиган сўзлар, ёқимсизлиги камроқ сўзлар – эвфемизмлар билан алмаштирилади»².

Инсон танасининг айрим аъзолари билан боғлиқ топишмоқларнинг пайдо бўлишида табунинг ана шу шакли муҳим роль ўйнаганлигини тасдиқлайдиган мисоллар кўп учрайди. Масалан, қадимда халқимиз орасида инсон бурни қонаганда оқиб чиқадиган қизил рангли суюқлик – қонни ўз номи билан айтишдан қочиб, уни табулаштирилган атама – «қизил куйлакли қиз» деб юритиш расм бўлганлиги сабабли жабоби «бурун қони» тарзида ечиладиган «Тоғдан қизил куйлакли югуриб тушди», «Қирли тоғдан қизил куйлакли қиз юмалаб тушди», «Жин кўчадан қизил куйлакли қиз келаётир» (33-бет) сингари топишмоқлар келиб чиққан.

Кундалик нутқий фаолиятда инсоннинг айрим аъзолари, масалан, аёл сийнаси номини очиқ айтиш миллий анъаналаримиз ҳамда одоб-ахлоқ меъёрларига кўра уят ва беодоблик белгиси ҳисобланган. Ана шундай ноқулайликдан қочиш мақсадида тилда бундай табулаштирилган тушунчалар эвфемик сўзлар билан алмаштирилган. Ўзбек халқ топишмоқларининг матнида «аёл сийнаси» маъносини ан-

¹ Ё р м а т о в И. Юқори оҳангароннинг табиати, тарихи ва маданияти. Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Давлат кутубхонаси нашриёти, 2008. 143-бет.

² Лауде-Циртаустас И. К вопросу а табу и эвфемизмах в казахском, киргизском и узбекском языках // Советская тюркология. Баку, 1976. №4. С.72.

глатувчи «икки каптар», «бесуяк гўшт», «икки ҳандалак», «қўзи» каби эвфемизмлар поэтик матнни шакллантирувчи метафорик восита вазифасида қўлланилган. Масалан: «Бир уяда икки каптар», «Оққина қўзи суяксиз» (41-бет).

Қадимги туркийларда овладидиган жониворларнинг номини айтмасдан, уларнинг бошқа атамалар билан алмаштириш анъанаси мавжуд бўлган. Масалан, тоғли олтойликлар «соболь» маъносини билдирувчи «киш» сўзи ўрнига «жонивор» маъносини англатувчи «аң» лексемасини қўллаганлар¹. Ўзбек тилида ҳам овчи томонидан отиб олинган ёки овланган жонзот маъносини ифодалайдиган «ов» сўзи мавжуд.

Ов чоғида қуённинг номини айтмаслик табуси туркий, фин-угор, палеоосиё ва Кавказорти халқлари орасида кенг урф бўлган анъанадир. Масалан, тоғли олтойликлар тилида бу жонивор «којон», «којан», «козан» деб юритилсада, овчилар тилида «јірік» дейилган². Маълумки, «йирик» // «йириқ» сўзи орқали қуён лабининг тиртиқлигига ишора қилинган бўлиб, бу ҳолат ўзбек халқ топишмоқларида «Ўзи йўртиқ, лаби тиртиқ» (58-бет) тарзида ифода этилган.

«Қуён» маъносини англатувчи табуистик атамаларнинг шаклланишида бу жониворнинг ўзига хос белгилари, масалан, қулогининг узунлиги ҳам асосга олинган. Шу тариқа «Узун қулоқ, калта дум» (58-бет), «Ушугим уштатак, қулоқлари буттатак» (59-бет).

Туркий халқларда, хусусан, тоғли олтойликларда табулаштирилган тушунчаларни кишиларнинг исми, яъни атоқли отлар билан аташ анъанаси мавжуд бўлган.³ Бу лисоний-этнографик ҳодиса ўзбек халқ топишмоқларида ҳам ўз ифодасини топганлигини қуйидаги мисолларда ҳам кўриш мумкин:

¹ Зеленин Д. К. Табу слов у Восточной Европы и Северной Азии. Часть. 1. Запреты на охоте и иных промыслах. С.90.

² Потапов А. П. Охотничьи поверья и обряды у алтайских турков // Культура и письменность Востока. Баку, 1929. Кн. 5. С.134.

³ Басилов Н. А. Пережитки табу и тотемизма в языках народов Алтая // Советская тюркология. Баку, 1975. №2. С.4–5.

«қайчи» – Фотима-Зухра («Фотима-Зухра урушади, меросини бўлишади», 153-бет).

«отнинг қулоғи ва оёғи» – Эломон, Тўлаган («Эломон акамнинг икки ўғли, элакийиб келаётир, Тўлаган бойнинг тўрт ўғли, тўбалашиб келаётир», 47-бет)

«эчки шохи» – Ҳасан-Аваз («Ҳамма ётса ҳам, Ҳасан-Аваз ёдмайди», 54-бет).

«типратикан» – Абдурахмон игначи («Ер тагида Абдурахмон игначи», 59-бет).

«сичқон» – Азамат хўжа, Мирзамамат бачча, Хўжахон («Токчама-токча, Азамат хўжа», 60-бет).

«бақа» – Султонбойвачча, Ҳофиз жувон («Ховуз ёнида Султонбойвачча ўтиради», 63-бет).

«тошбақа» – Ҳамро бобо туяси, Жонзоқ бобо туяси («Жонзоқ бобо туяси, жар ёқалаб ўтлайди», 64-бет).

«ари» – Зулайҳо («Зув боради Зулайҳо, зув келади Зулайҳо, Турли-туман ипақдан тугмалайди Зулайҳо», 74-бет).

Табулаштирилган нарс-ҳодиса ва жониворлар номи-ни қавм-қариндошлик терминлари, яъни ўзидан катта ёшли қариндошликни англатувчи атамалар билан алмаштириб қўлаш анъанаси «сирли тил»нинг муҳим жиҳатларидан бири бўлиб, топишмоқларнинг шаклланишига ҳам муайян таъсир кўрсатган. Илонни «узун опай» эвфемизми билан аташда ҳам шу анъана ўз аксини топган. Молнинг шохи ҳамisha тиккайиб туришини ҳисобга олган халқимиз шу ҳақдаги топишмоқни яратишда табуистик лексикани қўлагани ҳолда «шоҳ»ни «Эломон оға» антропонимик бирикмаси билан алмаштирган. Натижада ечуви «молнинг шохи» деб изоҳланадиган «Эл ётса-да, Эломон оғам ётмас» (51-бет) топишмоғи келиб чиққан.

Ўзбек мифологиясида туя арвоҳ, афсонавий ҳомий-пир тимсоли сифатида талқин қилинади. Шунинг учун ҳам табулаштирилган лексик қатламда «туя» сўзи «момо» эвфемизми билан алмаштирилиши маълум маънода мифологик асосга ҳам эгадир. Туя изининг шакли думалоқлиги боис, уни «кулча»га ўхшатишган ва туя оёғининг изи тўғрисидаги «Момом кетиб

бораётир, кулчаси қолиб бораётир» (50-бет) топишмоғи яратилган. Жавоби «сичқон» бўлган «Букри момом бук этди, югуриб юкка этди», «Бахир момо букка кетди, югуриб бориб жукка этди» (61-бет) топишмоқларининг генетик асослари ҳам сўз табуси билан боғлиқ.

Маълумки, ўзбек тилидаги жонли «нутқда табу ва эвфемизмнинг амал қилиши натижасида «ўл» сўзи ўрнида шу тушунчани англатувчи «кўзинг тупроққа тўласин», «кафанингни калта бичай», «ер тортгур», «қоранг ўчсин», «бефарзанд бўл» ибораси ўрнида «туёқ кўрма», «тумоёқ бўлгур», «бечироқ кетгур», «тирноққа зор бўлгур», «камбағаллашсин» деган маънода «қўш» деганда қўй, «бош» деганда мол топмасин», «биринг икки бўлмасин», «оғзинг оқлик кўрмасин», «супрангга сичқон кирса бурни оқармасин» каби қарғишлар юзага келган. Демак, табу ва эвфемизм ҳодисаси қарғиш жанри генезисида ҳал қилувчи роль ўйнаган этнолингвистик ҳодисалар ҳисобланади»¹.

Ўлим билан боғлиқ жараёнларнинг ҳам табулаштирилганлигини топишмоқларда кўриш мумкин:

Жумбоқ қўйдим, жубин топ,
Жумой бобой, уйин топ,
Тағи қўйдим, тоғи топ,
Тоғой бобой уйин топ.

Халқимиз орасида кенг оммалашган ва одатда жавоби «ўлим» деб талқин қилинадиган «Урмай-сўкмай йиғлатади. Бу нима?» топишмоғида ҳам табуация изларини кўриш мумкин. Чунки «ўлим билан боғлиқ табу туфайли уни сир сақлаш, бу ҳақда очиқ-ошкора айтмай, фикрни яширин поэтик нутқ воситасида баён этиш орқали юзага келган топишмоқлар маълум даврларда ритуал-магик вазифа бажариб, амалий аҳамият қасб этган»².

¹ Эшбоева Ф. Ўзбек халқ қарғишларининг жанр хусусиятлари ва бадиияти: Филол. фанлари номз. дисс. Тошкент, 2008. 61-бет.

² Ҳраева Д.С. Ўзбек мотам маросими фольклорининг жанрий таркиби, генезиси ва бадиияти. Филология фанлари доктори диссертацияси. Тошкент,

Ўзбек топишмоқлари орасида «Бир бўри қўйнинг қонини чиқармай еб ётир» (46) тарзидаги жавоби Азроил деб номланган жумбоқ мавжуд. Ислом дини таълимотидаги жон олувчи фаришта Азроилнинг бўрига, жони олинувчи шахснинг қўйга қиёсланиши бироз номутаносиб. Чунки дунёда бир-бирини жонини олувчи жонзот кўп. Топишмоқда нега айнан бўри Азроилга ўхшатишган? Маълумки, бўри туркий халқларнинг аجدодбошиси – тотеми сифатида улуғланган. Шунинг учун кўпинча туркий халқлардаги қабила ва жой номлари, кишилар исмлари бўри номи билан ёки ном ёнига қўшиб айтиш орқали ифодаланган.

Хуллас, қадимги аجدодларимиз нутқида фаол қўлланилган сўз табуси кўпгина топишмоқларнинг келиб чиқишига асос бўлган.

МАРОСИМ ВА ТОПИШМОҚ

Маълумки, у ёки бу жиҳати билан бир-бирига ўхшаш бўлган турли-туман нарса-ҳодисаларни қиёслаш анъанаси топишмоқ жанрига мансуб фольклор асарларининг асосий моҳиятини ташкил этади. Топишмоқларнинг юзага келишида муҳим аҳамият касб этган бундай ўхшатиш шунчаки оддий қиёслаш маҳсули эмас. Бундай муқояса қилишда халқимизнинг ўй-хаёллари, қадимий тасаввур-тушунчалари, кундалик турмуш тарзи, урф-одатлари-ю, маросимларда ўз ифодасини топган беқиёс бадиий салоҳияти, юксак ақл-заковати намоён бўлади.

Реал объектлар ва ҳаётий воқеликни ўзида акс эттирган топишмоқларнинг келиб чиқиши ва тадрижий ривожига назар ташласак, унинг мустақил жанр сифатида шаклланишига қадар кўпқатламли тараққиёт босқичларини босиб ўтганига амин бўламиз. Топишмоқ жанрининг юзага келишида аждоқларимизнинг турмуш тарзи билан боғлиқ реал ҳаётий воқелик бирламчи асос вазифасини ўтаган бўлса-да, жанр такомилида қадимги мифологик тасаввурлар, сўз магияси ва сўз табусига алоқадор инонч-этиқодлар ҳамда маросимлар муҳим роль ўйнаган.

Топишмоқ жанрининг генетик илдиzlари қадимги ритуал маросимлар ва магик қарашлар билан алоқадорлиги кўпгина фольклоршунослар томонидан эътироф этилган. Хусусан, атоқли рус олими Ю.М.Соколов топишмоқларнинг қадимда магик характер касб этганлиги ҳақида шундай ёзган эди: «топишмоқлар бугунги кунда шунчаки кўнгил очиш воситаси сифатида болалар ўйинларининг таркибий қисмига айланган бўлса-да, ўтмишда бу жанрга мансуб асарлар қадимий культлар билан алоқадор маросимларнинг муҳим узвларидан бири сифатида муайян ритуал вазифани адо этган»¹.

¹ Соколов Ю. М. Русский фольклор. М., 1938. С.217.

Топишмоқларнинг қадимий инонч-эътиқодлар билан боғлиқ жиҳатлари аллақачонлар унутилиб кетган бўлса-да, жаҳоннинг айрим халқлари турмуш тарзида ўзининг магик восита сифатидаги хусусиятларини яқин-яқинларгача сақлаб келганлиги маълум. Масалан, удмурдларда ҳар фаслнинг маълум бир муддатида: кузги ўрим-йиғим ишлари ниҳоясига етганда, шунингдек, эрта кўкламда, айниқса, диний-мавсумий маросимлар ўтадиган пайтда рамзий маънода топишмоқ айтиш одати мавжуд бўлган. Бунинг учун улар ўз уйларида «топишмоқ айтиш кечалари»ни уюштиришган. Чунки удмурд фольклорининг йирик тадқиқотчиларидан бири К.П.Герд томонидан XX асрнинг 20-йилларида тўпланган материаллар шундан гувоҳлик берадики, удмурдлар куз келиб табиат рамзий маънода «уйқуга кетгач», то илк кўклам бошлангунига қадар навбати билан кечалари топишмоқ айтиб чиқишар экан. Улар топишмоқ айтиш орқали табиатнинг баҳорда яна қайтадан «уйқудан уйғониши»га кўмаклашиш керак, деб ўйлаганлар. Топишмоқ айтиш ва унинг жавобини билағонлик билан топиш овнинг бароридан олиши, ҳосилнинг мўл бўлиши ва йилнинг баракали келишини таъминлайди, деб тасаввур қилганлар. Шунинг учун удмурдларда топишмоқ айтишиш шунчаки кўнгилли вақт ўтказиш воситаси эмас, балки табиатга сирли йўсинда таъсир кўрсатишнинг магик усулларида бири деб қаралган»¹.

Удмурд фольклорида қайд қилинган анъанавий «топишмоқ айтиш» маросимининг ўтказилиш тартиби ҳам ўзига хос бўлган. Кузнинг охирига бориб, дала ишлари ўз ниҳоясига етгач, қишдан дарак берадиган изғиринли шамоллар эса бошлаши билан удмурд қишлоқларида одамлар ҳар кеча навбати билан ёши улуг бир кишининг уйида тўпланиб топишмоқ айтишган. Бу маросим бирор кекса чол ёки ўша маросим ўтаётган уйнинг эгаси бўлган кампир томонидан

¹ Бу иқтибос қуйидаги манбадан олинди: Русское народное поэтическое творчество. Хрестоматия по фольклористике. Составитель: **Круглов Ю.Г.** М.: Высшая школа, 1986. С.181.

бошқариб турилган. Анъанага кўра, бу маросим «одам» мавзусидаги жумбоқларни айтиш билан бошланган ва сўнгра давра талабидан келиб чиқиб бошқа мавзуларга ўтилаверган¹.

Бизнинг назаримизда, удмурдларда «топишмоқ айтиш»нинг ўзига хос маросим сифатидаги шакли XX аср бошига қадар сақланиб келганлиги ва бу маросим серҳосиллик магияси ҳамда ўлиб-тирилувчи табиат культлари ҳақидаги мифологик қарашлар билан боғланиб кетганлиги мазкур жанрнинг қадимий ижро ўрни ва шакли ритуал аҳамият касб этганлигини кўрсатади. Ҳар йили кеч куздан баҳоргача анъанавий тарзда ўтказилган бу маросимда айтилган топишмоқлар замирида сўз магиясига бўлган ишонч ўз аксини топган бўлиб, бу ритуалнинг моҳияти жонлантириб тасаввур қилинган табиатга жумбоқ орқали таъсир ўтказишга қаратилган. Маросим қатнашчилари метафорик нутқ воситасида табиатга таъсир кўрсатиш ва шу орқали мўл ҳосил бахш этувчи кучлар эҳсонига сазовор бўлиш мумкинлигига ишонишган.

Топишмоқ жанри ўзининг қадимий шаклланиш босқичида магик-ритуал моҳият касб этганлигини қайд қилган М.А.Рибникова ҳам бу жанрнинг илк функцияси магик қарашларни ифодалашдан иборат бўлган, деб ҳисоблайди².

Серҳосиллик ғояси билан боғлиқ бундай топишмоқ айтиш удуми бошқа халқларнинг мавсумий маросимлар тизимида ҳам мавжуд бўлган. Илмий манбаларда қайд этилишича, айрим рус қишлоқларида XX асрнинг ўрталаригача ёзда, айниқса, дала ишлари қизгин кечаётган вақтда, ҳатто кечасиям топишмоқ айтиш ман этилган бўлиб, кексалар фақат кузда ва қишда қуёш ботганидан кейингина топишмоқ айтилса хосиятли бўлади, деб билишган³. Бу маълумот ҳам топишмоқ айтиш анъанаси-

¹ Русское народное поэтическое творчество. Хрестоматия по фольклористике. Составитель: **Круглов Ю.Г.** М.: Высшая школа, 1986. С.182.

² **Рибникова М. А.** Загадка, ее жизнь и природа // Русское народное поэтическое творчество. Хрестоматия по фольклористике. Составитель: **Круглов Ю.Г.** М.: Высшая школа, 1986. С.182.

³ Русское народное поэтическое творчество. Под редакцией **Новиковой А.М.** М., 1986. С.111.

нинг қадимий шакли муайян диний-эътиқодий қарашлар, мифологик тасаввурлар ва сўз магиясининг таъсирига ишониш анъанаси билан чамбарчас боғлиқ бўлганлигини кўрсатади.

Топишмоқ айтиш удумининг мавсумий характер касб этганлиги ва йилнинг маълум вақтларидагина ўтказилишининг тарихий асослари қадимги ҳинд қоҳинларининг календарь маросимларига бориб тақалади. Чунки Т.Я.Елизаренкова ва В.Н.Топоровларнинг таъкидлашларича, қадимги топишмоқлар муайян магия ёки ритуал маросимларнинг вербал партитураси, яъни сўз билан ифодаланган талқини вазифасини бажарган. Жумладан, милоддан аввалги XV–XI асрларда яшаган қадимги ҳинд қоҳинлари томонидан ҳар йили янги йил оқшомида ўтказилган топишмоқ айтиш маросими бунга мисол бўла олади. Рамзий моҳият касб этган бундай топишмоқ айтишиш маросими «bradmodya», яъни «брахман ҳақида мулоҳаза» деб аталган. Бу маросимда «Веда» шарафига қурбонлик қилинган ва иштирокчилар бир-бирларига рамзий маъно ифодаловчи топишмоқларни айтганлар¹.

Қадимги ҳинд мифологияси талқинича, йил тугаётган кечаси оламнинг ҳаётий қудрати сўниб, хаос космос устидан ғолиб чиқар ва йил ўз ниҳоясига етар эмиш. Шунинг учун ҳам қадимда ҳиндлар космос, яъни борлиқнинг қайта бунёд этилиши – йил янгиланиши учун ўзига хос ритуал маросим ўтказиш зарур деб билганлар. Ҳиндларнинг янги йилда топишмоқ айтишиш удуми қўни-қўшнилариининг бир-бирига турли-туман ҳаёди-совгаларни бериш удуми билан боғлиқ ҳолда ўтказилган.

«Веда» таълимотининг моҳиятини англатувчи мифологик қарашларни тарғиб этиш асосида ўтказилган янги йил маросимидаги қурбонлик чоғида айтилган топишмоқлар ва уларнинг жавобларида оламнинг яратилишига оид асотирий тасаввурлар, тангри Пуруши танасининг турли қисмларидан оламдаги моддий мавжудликнинг вужудга келиши, хусусан,

¹ Елизаренкова Т. Я., Топоров В. Н. О ведийской загадке типа bradmodya // Паремииологические исследование. М., 1984. С.18.

унинг оғзидан Брахман коҳинларининг пайдо бўлганлиги тўғрисидаги этиқодий инончлар ўз ифодасини топган¹.

Бошқача айтганда, энг қадимги топишмоқлар оддий сўз ўйини ёки шунчаки вақтни хушчақчақлик билан ўтказиш воқитаси эмас, балки «мифологик катехизис», яъни муайян диний-мифологик қарашларни савол-жавоб тарзида ифодалаш усули вазифасини бажарган².

Қадимги ҳиндларнинг янги йил байрамидаги қурбонлик маросими пайтида рамзий маънода топишмоқ айтишуви – «bradmodya» удумида айтилган жумбоқлардан айримлари Т.Я.Елизаренкова, В.Н.Топоров ва П.Гринцерлар томонидан рус тилига таржима қилинган бўлиб, улар структурал жиҳатдан ҳозирги топишмоқ жанрининг бадий шаклига яқинлиги билан характерланади.

Жумбоқли савол:

Кто это движется одиноким?
И кто снова рождается?
Что лекарство от холода?
И что великий посев?

Жавоби:

Солнце движется одиноким,
Луна снова рождается,
Огонь – лекарство от холода,
Земля – великий посев³.

Бу каби топишмоқлар П.Гринцернинг фикрича⁴, қадимги ҳинд коҳинлари учун ўзига хос қўлланма вазифасини бажарган. Бўлажак коҳин ва уларнинг устозлари ўртасида бўлиб ўтган бундай топишмоқ айтишуви орқали ёш

¹ Елизаренкова Т.Я., Топоров В.Н. Кўрсатилган мақола. 39-бет.

² Мечковская Н.Б. Язык и религия. Лекции по филологии и истории религий. М.: Фаир, 1998. С.234.

³ Елизаренкова Т.Я., Топоров В.Н. Кўрсатилган мақола. 19-бет; Поэзия. Пер. с древнеиндийского П.Гринцера. М.: Наука, 1973. С.423.

⁴ Қаранг: Поэзия. Пер. с древнеиндийского Гринцера П. М.: Наука, 1973. С.423.

қоҳинларнинг диний-мифологик қарашларни қай даражада ўзлаштирганлиги синовдан ўтказилган.

Назаримизда, ўзбек достончилиқ мактабларининг ўзига хос хусусиятларидан бири – устоз бахшининг ўз шогирди бадиҳагўйлик санъати ва ҳозиржавоблик маҳоратини қай даражада эгаллаганлигини, унинг ақл-идроқи, фаҳм-фаросати, эпик билими ва фикрни метафорали нутқ воситасида ифода-лай олиш иқтидорини синаб кўриш мақсадида савол-жавоб айтишувларининг генетик илдизлари ҳам қадимги Шарқда, хусусан, «Веда» мифопоэтик таълимотида кенг тарқалган анъаналарга бориб тақалади.

Сурхондарёлик бахшилар ўртасида мавжуд бўлган ривоятга кўра, бир куни ҳисорлик бир катта бой тўй бераётган экан. Ўша пайтда эл ичида танилган Омонтурди қовчин деган бахши тўй бошланишидан аввалроқ келиб даврага қўнибди. Бироздан сўнг даврага назар солиб, қўлида дўмбира ушлаган ёш Шерна бахши унга тикилиб турганлигини кўрибди ва иккалови бирпас савол-жавоб қилибдилар:

Омонтурди:

Бир нарса бор, танасида жони йўқ,
Бир нарса бор, чопарида сони йўқ,
Бир одам бор, икки бети қони йўқ,
Болам, шоир бўлсанг, хабар бер шундан?

Шерна:

Қора ернинг танасида жони йўқ,
Азроилнинг чопарида сони йўқ,
Қасамхўрнинг икки бети қони йўқ,
Бобо устод бўлсанг жавоб шу бўлур.

Омонтурди:

Бир нарса бор, ўлмас-йитмас қаримас,
Бир одам бор, елар-йўртар, ҳоримас,
Бир қуш бордир, ажал етмас доримас,

Бир нарса бор, ерда ётиб чиримас,
Бир дарё бор, оқар-тошар қуримас,
Болам, шоир бўлсанг, хабар бер шундан?

Шерна:

Худо таолло ўлмас-йитмас, қаримас,
Хўжайи Хизр елар-йўртар ҳоримас,
Азроилдир вақтин билмай доримас,
Олтин бўлар ерда ётиб чиримас,
Қўнгил – дарё оқар, тошар, қуримас,
Бобо, устод бўлсанг, жавоб шул бўлур.

Омонтурди:

У нимадир, ёқаси бор, ёни йўқ,
У нимадир, қаноти бор, қони йўқ,
У нимадир, одам ютар, жони йўқ,
Болам, шоир бўлсанг, хабар бер шундан?

Шерна:

У кафандир, ёқаси бор, ёни йўқ,
Капалақдир, қаноти бор, қони йўқ,
Қора ердир, одам ютар, жони йўқ,
Бобо, устод бўлсанг, жавоб шул бўлур.

Омонтурди:

У нимадир, дарвозасиз қалъадир,
У нимадир, деразасиз бинодир,
У нимадир, бир-биридан аълодир,
Болам, шоир бўлсанг, хабар бер шундан?

Шерна:

У қўнгилдир, дарвозасиз қалъадир,
У қабрдир, деразасиз бинодир,
У ой-қундир, бир-биридан аълодир,
Бобо, устод бўлсанг, жавоб шул бўлур¹.

¹ Саидов М., Самад А. Шерна бахши ҳаёти ва ижоди ҳақида баъзи материаллар // Ўзбек филологиясининг актуал масалалари. Илмий асарлар

Устоз бахши билан унинг шогирди ўртасида бўлиб ўтган бундай савол-жавобли айтишув функционал жиҳатдан қадимги ҳинд қоҳинларининг «bradmodya» маросимида ёш қоҳинлар билан топишмоқ айтишувига ўхшаб кетади. «Bradmodya» маросимидаги топишмоқли савол-жавобларда қадимги ҳинд мифологияси ва «Веда» фалсафасига дахлдор қарашлар акс эттирилган бўлса, Омонтурди қовчин билан Шерна бахшининг айтишувида ислом фалсафаси, ҳаётнинг моҳияти тўғрисидаги қарашлар ўз аксини топганлигини кўрамыз. Қадимги ҳиндларнинг топишмоқ айтишиш удуми календарь маросимлари тизимидаги алоҳида удум тарзида ўтказилган бўлса, бахшиларнинг ўз шогирдлари ақл-идрокини синаб кўриш мақсадида юқоридаги каби топишмоқли айтишувлари асосан тўй маросимларида, шунингдек, шогирдга фотиҳа бериш чоғида ижро этилган.

Ана шу қиёсий далил асосида топишмоқнинг қадимий ижро шакли, яъни жанрнинг «мифологик катехизис» тарзидаги ҳолати Ўрта Осиё халқлари, жумладан, ўзбек фольклорининг архаик қатламида ҳам мавжуд бўлган бўлиб, бахши ва унинг шогирди ўртасидаги савол-жавоб асосига қурилган «синов айтишувлари» ана шу кўҳна анъананинг эпик билими синаб кўриш воситаси сифатида сақланиб қолган кўринишидир, деб хулоса чиқариш мумкин.

Юқорида қайд қилинганидек, топишмоқ айтишиш удуми халқ тақвими билан бевосита боғлиқ ҳолда оммалашган бўлиб, бу жанрнинг ижро ўрни ва вақти йилнинг муайян даври доирасида локаллаштирилган. Айни қоида жанрнинг ўзбек фольклоридаги ижро усулига хос ҳодиса бўлмаса-да, халқимизнинг мавсумий маросим фольклоридаги бир жанр бевосита топишмоқ ижроси билан боғлиқдир. Б.Саримсоқовнинг ёзишича, ҳар йили анъанавий тарзда ўтказиб келинган «лой тутиш» маросимида топишмоқ айтиш одати урф бўлган.

Анъанага кўра, бирор киши ариқ қазувчилар олдидан

тўплами. №532. Тошкент, 1977. 78–79-бетлар.

ўтиб қолса, унинг йўлига кетмон ёки белда лой тутганлар. Келган киши уни лойи билан олса, ариққа тушиб, белгиланган жойни қазиб беришга мажбур бўлган. Бўлмаса, у ўзининг бирор ҳунарини кўрсатиб, қутулиб кетиши ёки ҳашарчиларга зиёфат бериши керак бўлган. Баъзан ҳунар сифатида ҳашарчиларга топишмоқ ҳам айтишган. Агар ҳашарчилар топишмоқ жавобини топа олишмаса, топишмоқ айтган киши қазувдан қутулиб кетган. Мабодо қазувчилардан бири топишмоқнинг жавобини айтса, у ариқ қазиши шарт бўлган. Б.Саримсоқовнинг келтиришича, шерободлик Бўри бахши Аҳмедовнинг отаси Аҳмад бахши бир куни Занг каналини қазийётган кишилар олдидан ўтиб кетаётганида қазувчилардан бири белда лой тутиб, унинг йўлига чиққан. Шунда бахши лойни олиши биланоқ лой тутган кишиларга қарата шундай топишмоқ айтган:

Ҳожакам ҳажга кетди,
Билмадим гужо кетди,
Ўн икки жумуртқадан,
Қирқ саккиз жўжа кетди.

Жавоби «бир йил, ўн икки ой ва қирқ саккиз ҳафта» бўлган бу топишмоқ жавобини қазувчилардан ҳеч ким тополмаганлиги учун бахшини ўтказиб юборганлар¹.

Фольклоршунос олим М.Жўраев томонидан Бухоро вилоятининг Қорақўл туманидаги Осиё қишлоғидан ёзиб олинган бир маълумот «лой тутиш» маросимида топишмоқ айтиш ҳолати ўзига хос анъана тусини олганлигини кўрсатади. Осиё қишлоғилик халқ ҳисобдони, 1926 йилда туғилган Саттор Аҳмедовнинг ҳикоя қилишича, Меҳнат коли (яъни ариғи)нинг ҳар йили эрта баҳорда ўтказиладиган анъанавий ҳашари бир неча кун давом этган. Ҳашарчилардан қайси бирининг чекига кўприк тагини қазиш тушса, ўша қазувчи устига озгина нон бўлаги қўйилган бир бел лойни кўприк ўртасига қўйган. Йўли

¹ **Саримсоқов Б.** Ўзбек маросим фольклори. Тошкент: Фан, 1986. 49–50-бетлар.

шу кўприк устидан тушган ҳар қандай киши нон қўйилган лойни ҳатлаб ўтолмаган. Шартга кўра, йўловчи қазувчилардан биттаси билан кураш тушиб енгиши, бирор ҳунари, санъатини ишга солиб ҳашарчиларни хурсанд қилиши ёки топишмоқ айтиб бериши керак бўлган. Бўлмаса, ариқ қазиш ишига жалб этилган. Бир куни Саттор бува Аҳмедовнинг ўзи ана шундай қазувчилар томонидан лой устига нон қўйилган кўприкдан ўтишига тўғри келиб қолибди. Қазувчилар бободан топишмоқ айтиб беришни сўрабдилар ва у қуйидаги жумбоқни айтибди:

«Бир киши отига бир аёлни миндириб бораётган экан, қароқчиларга йўлиқибди. Қароқчилар унга «Ё отингни, ё отга мингашган аёлни қолдириб кетсанг, жонинг омон қолади», – дебдилар. Шунда ҳалиги кишининг отига мингашиб келаётган аёл: «Мен бир топишмоқ айтаман, агар жавобини топсангиз, айтганингизга розиман. Мободо тополмасангиз, бизни ўтказиб юборасизлар», – дебди. Қароқчилар рози бўлишгач, у отда ўтирган кишига ишора қилиб, шундай дебди: «Бу менинг жоним, мен бунинг жононаси, бунинг онаси менинг онаминг қайнонаси. Қани, айтинглари-чи, отга мингашган бу киши менга ким бўлади?» Қароқчилар бу жумбоқнинг жавобини айтиб беришолмабди».

Қазувчилар ҳам Саттор бува Аҳмедов айтган жумбоқнинг жавобини топа олмабдилар ва уни ўтказиб юборибдилар. Аслида отга мингашган аёл суворийнинг ўз қизи эканлиги топишмоқнинг жавоби эди.

Қадимда топишмоқ айтиш рамзий аҳамият касб этувчи ритуал сифатида амалга оширилганлиги ҳамда кейинчалик шу асосда шаклланган айрим мавсумий маросимлар (масалан, удмурдларда) да топишмоқ ижроси орқали табиатга сирли йўсинда таъсир ўтказиш мақсади кўзда тутилганлигини ҳисобга олсак, ўзбекларнинг «лой тутиш» маросимида топишмоқ айтиш ҳолатининг анъанавийлашганлиги ҳам келаётган янги меҳнат мавсумида сув мўл бўлиб, экинлар серҳосиллигини таъминлашга қаратилган магияк восита эканлиги аён бўлади.

Ўзбек халқ оғзаки ижодида топишмоқ айтиш алоҳида

маросим шаклида учрамаса-да, эртакларда эпик шарт сифатида айтилган топишмоқларнинг жавобини топишига қараб талабгорларни синовдан ўтказиш ҳамда шу орқали бўлажак куёвни танлаш мотиви кўп учрайди. Бинобарин, рус олими С.Ф.Барановнинг ёзишича, «қадимда топишмоқ айтишиш кишининг ақл-идрокини синаб кўриш воситаси саналган. Қадимги одамлар бўлажак ов бароридан келиши, жангу жадалларда қўли баланд келиши, никоҳи бахт келтиришидан манфаатдор бўлган. Шунинг учун ҳам турмуш қураётган йигитлар тўйдан аввал махсус қоҳинлар томонидан муайян «синов» шартларини бажариши талаб қилинган. Ёшларнинг бир ёш мансубиятидан бошқасига ўтиши билан боғлиқ бундай синов-инициация маросимининг излари рус фольклоридида сақланиб қолган. Русларнинг никоҳ тўйи маросимида келин тараф аёллари билан куёвнинг жўраси ўртасида бўлиб ўтадиган жумбоқли айтишувда у ёки бу предметларни ўз номи билан эмас, балки ўша нарсанинг муайян белги-хусусияти асосида тилга олиш асосида ўзига хос «олди-сотди» қилиш анъанаси мавжуд бўлган»¹.

П.Г.Богатирев таҳрири остида чоп этирилган «Рус халқ оғзаки поэтик ижоди» дарслигида ҳам топишмоқ жанрининг қадимий шаклини аниқлашда унинг эртақ ва тўй маросими таркибида сақланиб келаётган нисбатан содда кўринишларини қиёсий таҳлилга тортиш лозимлиги қайд этилган. «Эртақ ва никоҳ тўйи маросими фикрни «ўзгача» ифодалаш, яъни «жумбоқли, сирли» нутқнинг ҳозирги кунгача етиб келган топишмоқларга нисбатан анча соддароқ шаклини сақлаб қолган бўлиб, бу ҳали муайян бадиий структура, қофия ва бошқа поэтик белгиларга эга бўлган жанр эмас, балки шунчаки «сирли» нутқ намунаси эди, холос. Эпик асарлар ҳамда маросим таркибида сақланиб қолган бундай жумбоқ намуналари «метафорик нутқ»нинг қадимий шакли бўлганлиги боис, функционал жиҳатдан ҳам ҳозирги топишмоқлардан фарқланиб туради: одатда, эртақ ёки ма-

¹ Баранов С. Ф. Русское народное поэтическое творчество. М.: 1962. С.131.

росимда уйланаётган йигит ёки унинг жўрасига топишмоқ айтилади. Топишмоқ жавобини топиш ёки топа олмаслигига қараб унинг топқирлиги, ҳаётга тайёрлиги, ақл-фаросати, донолиги синаб кўрилади. Шунга кўра, қадимда топишмоқ жавобини топа олмаган йигит куёвликка муносиб кўрилмаган, деб тахмин қилиш мумкин»¹.

Топишмоқ жанрининг қадимги тўй маросимларида «рамзий синов» усулларида бири сифатида қўлланилганлигини тасдиқловчи далиллар ўзбек халқ эртакларида ҳам учрайди. Ўзбек халқ эртакларининг сюжет тўқимасига сингиб кетган топишмоқларнинг генезиси қадимги никоҳ маросимларига боғлиқлигини эътироф этган фольклоршунос олима З.Хусаинова «топишмоқли эртакларнинг муҳим хусусиятларидан бири яна шундаки, уларнинг аксариятида оила қуриш учун интилиш, чин муҳаббатга эришиш ёхуд ўз севгисига вафодорлик қилиш каби юксак инсоний ғоялар ифодаланган. Бундай мавзуларнинг кенг ўрин тутиши бевосита ўзининг ҳаётий-тарихий асосларига эга...Қадимда ёш йигит-қизларнинг муҳаббати, оила қуришга интилишлари бевосита уларнинг ақлий даражаси, топқирлиги, фаҳм-фаросати, тadbиркорлигига қараб белгиланган», – деб ёзган эди².

Масалан, «Ахлантоз» эртагида подшонинг қизи малика Соҳибжамол талабгорлар олдига «Кимки менинг топишмоғимнинг жавобини топса, ўша йигитга турмушга чиқаман» деб шарт қўяди. Ҳеч бир талабгор маликанинг топишмоқларига жавоб беролмайди ва фақат бир камбағал йигитгина бунинг уddасидан чиқади. Соҳибжамол йигитга қуйидагича топишмоқ билан мурожаат қилади:

Узоқ ерда ўт куюр-о,
Ани топинг, Ахлантоз.
Сассиқ сойда ит ҳурар-о,
Ани топинг, Ахлантоз.

¹ Русское народное поэтическое творчество. М., 1954. С.215.

² Хусаинова З. Топишмоқли эртаклар // Ўзбек фольклори очерклари. 2-том. Тошкент: Фан, 1989. 104-бет.

Чорбоғимда жуфт чинор-о,
Ани топинг, Ахлантоз.
Эшигимда қўш мунгуз-о,
Ани топинг, Ахлантоз.
Қора толим бутқсиз-о,
Ани топинг, Ахлантоз.
Оққина қўзим суяксиз-о,
Ани топинг, Ахлантоз.

Маликанинг бу топишмоғига кал кўринишида келган эр-
так қаҳрамони шундай жавоб беради:

Узоқда ўт куюр-о,
Бўри кўзи, ойимқиз.
Сассиқ сойда ит хурур-о,
Қурбақалар, ойимқиз.
Чорбоғимда жуфт чинор-о,
Ота-онанг, ойимқиз.
Эшигингда қўш мунгуз-о,
Ини-оғанг, ойимқиз.
Қора толинг бутқсиз,
Қора сочинг, ойимқиз.
Оққина қўзинг суяксиз-о,
Қўш аноринг, ойимқиз¹.

Бу эртақда никоҳ тўйи маросимининг қадимий шакла-
ридан бири – тўйдан аввал куёвни синаб кўриш удуми ўз
ифодасини топган. Анъанага кўра, қиз тараф йигит томонга
(куёв, унинг яқин дўсти ва бошқа қариндошларига) муайян
жумбоқли саволлар берган ва ана шу топишмоқларга бе-
рилган жавобларга қараб бўлажак куёвнинг ақлу фаросати,
топағонлиги, оилавий ҳаётга тайёргарлиги синаб кўрилган.
Топишмоқ айтиш одати қадимда никоҳ тўйига тайёргарлик
кўриш босқичига мансуб удумлардан бири сифатида омма-
лашганлиги Ю.И.Левин томонидан ҳам эътироф этилган.

¹ Гулпари. Наманган эртақлари. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967. 215–217-бетлар.

Тўй олди удуми ёки бевосита тўйнинг ўтиш жараёнида ай-тилган топишмоқлар куёв ва келин тарафдан қай бирининг ижтимоий мавқеи баланд эканлигини аниқлашнинг «ўзига хос нутқ» воситаси вазифасини ўтаган¹.

Никоҳ тўйи маросими таркибида бугунги кунга қадар сақланиб келаётган «куёв синов», «ўтин ёрар», «ўчоқ ковлади», «шавла еди» каби бир қатор удумлар мавжуд-ки, уларнинг барчасида бўлажак куёвнинг куч-қудрати, аб-жирлиги, топқирлигини синаб кўриш мақсади устуворлик қилади. Бу удумлар бўлажак куёвни жисмоний жиҳатдан си-наб кўришга қаратилган бўлиб, қадимда ана шу маросимий амаллар сирасида уйлангуччи йигитнинг ақлу идроки юкса-клигини аниқлаш мақсадида топишмоқ-жумбоқ айтишиш одати ҳам мавжуд бўлган. Инсоният тараққиётининг муайян босқичига келиб эса, топишмоқнинг тўй олди синов удуми сифатидаги ритуал-магик функцияси ўз кучини йўқотгач, бу қадимий анъана алоҳида мотив сифатида эпик сюжетлар тар-кибига сингиб кетган. Ўзбек халқ оғзаки ижодида топишмоқ айтиш алоҳида маросим шаклида учрамаса-да, кўпгина эр-такларда айнан топишмоқ айтишиш орқали қаҳрамонларни синовдан ўтказиш мотиви учрайди.

Ўзбек тўй маросим фольклорида топишмоқ жанри ўзининг қадимий ижро ўрни ва функционал хусусиятларини сақлаб қолмаган бўлса-да, тўй маросимлардаги сўзамоллик мусобақалари, мотам маросимидаги йиғи-йўқловлар ва бир қанча удумлар таркибидаги савол-жавобга асосланган рамзий айтишувлар топишмоқ жанри генезисида маросим фольклори муҳим роль ўйнаганлигини кўрсатади. Хусусан, никоҳ тўйи маросими тизимидаги турли удумлар таркибида топишмоқ усулидаги савол-жавобли айтишув ёки нутқнинг метафорик шакли мавжудлигини тасдиқлайдиган кўплаб ма-териаллар ёзиб олинган.

Анъанага кўра, куёв томондан қизникига совчиликка

¹ Левин Ю. И. Семантическая структура загадки // Паремнологический сборник. М.: Наука, 1978. С.252.

кетган киши қайтиб келганда иш битган ёки битмаганлигини очиқчасига сўрамасдан, «бўрими, тулкими?» – деб савол берадилар. Агар қиз тараф қудалашишга мойиллик билдирган бўлса, совчи «бўри» деб жавоб қайтаради, мабодо иш битмаган бўлса «тулки» дейди. Бу ҳолат «Алпомиш» достонида ҳам ўз ифодасини топган. Қоражон Барчиннинг қўлини сўраш учун кетган энаси Сурхайил кампирни кутиб ётганида, «қараса энаси келаяпти, энасини кўриб, Қоражон: «Қалай, қалай, эна: Бўри бўлиб келаяпсанми, тулки бўлиб келаяпсанми?» – деди. Энаси айтди: – «Болам, мен борган ерда ҳам тулки бўламанми, бўри бўлиб келаётибман, сени уйлантириб, бу куйлакларни қуда-андаликка кийиб келаётибман»¹.

Зомин туманида қайд этилган «кампир ўлди» удумида янгалар келинни куёвнинг уйига бошлаб кираётганда остона олдида бир кампир думалаб ётиб олади.

– Вой, мана бу ўликни олинглар, – дейишади қиз томон.

– Олмаймиз, – дейди куёв томон.

– Ўзи бу қанақа ўлик?

– Бу тиниб-тинчиган, ували-жували, невара-чеварали ўлик.

– Вой, бу қандай ўлик?

– Олтмишдан ошган, етмишни қучган, саксондан сакраган, тўқсонни тутган, юзга етган ўлик.

– Вой, бу қандай ўлик?

– Боласи бир қишлоқ, невараси уч қишлоқ, чевараси беш қишлоқни эгаллаган ўлик.

Ана шу сўз ўйини токи қиз томон кампирнинг устига бир кийимлик газмол ташламагунча давом этаверади².

Сурхондарё вилоятининг Қумқўрғон туманида ўтказиладиган «кампир ўлди» удумига кўра, келин кириб келганда ўзидан тиниб-тинчиган, ували-жували бир кампир уй остонасининг олдида тўшалган кўрпача устига бошини

¹ Алпомиш. Ўзбек халқ ижоди. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. 41-бет.

² Мардонова Г. Нур тўла уй. Тошкент: Чўлпон, 1992. 57-бет.

қўйиб ётиб олади. Удумга кўра, келин ана шу момонинг бошини кўтариб, остонани уч марта тавоф қилгач, ичкарига киради. Шундан кейин кампир ўрнидан туради ва «Бир хосиятли туш кўрдим. Йилим ҳалол, тушим ўнгидан келади, Бир туш кўрдим, қўлимда шунқор қуш кўрдим!» – дейди¹.

Бу удумда кампир тушида кўрган «шунқор» келин-куёвдан туғилажак ўғил бола деб таърифланади.

Тилшунос олим А.Жўрабоевнинг ёзишича, Андижон вилоятида урф бўлган никоҳ тўйи маросимининг «ойна кўрсатар» узвида келин-куёвга ойна тутиш удуми «Ойми, кун?» деб аталади. Анъанага кўра, «келинни уйга олиб кириб ётқизиш олдидан янгаларнинг ёки тўйда иштирок этаётган қариндош аёлларнинг бири келин-куёвнинг қўлига ойна тутқазиб, ойнага боққан куёвдан: «Ойми, кун?» – деб сўраганида куёв «ой» деб, келин эса «кун» деб жавоб беради»². Бу удумда ҳам келин билан куёв тушунчаси бево-сита ўз номи билан эмас, балки самовий жисмларга ўхшатиш асносида англашилиши билан топишмоқ жанрининг ифода усулига ўхшаб кетади.

Тошкент вилоятининг Пискент туманида эса «сиз яхшими, биз яхши» деб аталган удум бажарилган. Бунда кайвони аёл қўлига патнисни олиб:

– Қозонда жиз-биз, ўринда сиз-биз, куёв йигит қарангиз, сиз яхшими, биз яхши?! – деб сўраган. Куёв томоннинг аёллари йигитнинг тилидан:

– Ота-онам яхши! – деб жавоб қайтаришган. Кайвони яна:

– Сувда юрган зулукдай, қоши кўзи пиликдай, айланайин барно йигит, сиз яхшими, биз яхши? – деб сўраган.

Бу савол-жавоб бир неча марта қайтарилган. Аммо йигит тараф аёллари «отам яхши, онам яхши, ўртоқларим яхши»,

¹ Ушбу маълумотни берганлиги учун фольклоршунос олима Л.Худойкуловага миннатдорчилик билдирамиз – Мунис Жўраева.

² Жўрабоев А. Ўзбек тилида тўй маросим номлари (Андижон группа шевалари материаллари асосида): Филол. фанлари номз. дисс. Тошкент, 1971. 139-бет.

деган жавобдан нарига ўтмаганлар. Охири аёллар «сиз яхши!» – дегач, кайвони:

– Ҳай баракалло, раҳмат! Ўстирганингга раҳмат! – деб, битта майизни иккига бўлиб, келин билан куёвга берган¹.

Жумбоқли саволлар ва унга жавобан ижро этиладиган айтимлар халқимизнинг диний-ибодат маросимларидан бири – «Мушкулкушод»да ҳам қайд этилган. Этнограф олим Н.Назаров томонидан Жанубий Тожикистонда яшовчи лақай-ўзбекларидан ёзиб олинган қуйидаги маълумотлар «Мушкулкушод» маросимида уй эгалари билан маросимни бошқарувчи кайвони ўртасида бўлиб ўтадаган савол-жавобли айтишув замирида ҳам топишмоқ жанрининг генетик илдизларини кўришимиз мумкин. Лақайлар удумича, «Мушкулкушод» учун ёйилган супрани йиғиб олган аёл ташқарига чиқади-да, қибла томонга назар солгач, уйга қайтиб киради. Маросимни бошқариб турган аёл: – Нимани кўрдинг? – деб сўрайди. Шунда ташқарига чиқиб келган аёл:

– Осмонда ойни кўрдим,
Қўтонда қўйни кўрдим,
Сув тўла сойни кўрдим,
Ҳовлида бойни кўрдим,
Чопқилаган болаларни кўрдим,
Очилган лолаларни кўрдим,

– дейди.

Бунга жавобан маросимни бошқарувчи кайвони:

– Ой этагингга,
Қўй қўтонингга,
Сув тахтинг бўлсин,
Бой бахтинг бўлсин,
Болалар савлатинг,
Лолалар давлатинг, –

деб жавоб беради.

¹ Жўраев М., Худойқулова А. Маросимнома. Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2008. 96-бет.

Муайян мушкулни осонлаштириш мақсадида мазкур маросимни ўтказган оила аъзосининг шаънига эзгу ният билдириш мақсадида ижро этиладиган савол-жавоб тарзидаги бу айтишув замирида ҳам топишмоқ жанрининг қадимий ижро шаклига хос рамзий-метафорик ифода усули ўз аксини топган.

Маълумки, мотам маросимида марҳумнинг яқин кишилари ёки махсус киши томонидан йиғи-йўқловлар ижро этилади. Ана шу йўқловлар таркибида ҳам тарихан топишмоқ жанри билан алоқадор мисралар учрайди:

Тулла туриб чақирган,
Товуқдан улуғ қуш борми?
Урмай-сўкмай йиғлатган,
Ўлимдан қаттиқ иш борми?!¹

Аслида халқимиз орасида «Урмай-сўкмай йиғлатади. Бу нима?» тарзида оммалашган ва жавоби «ўлим» деб талқин қилинадиган топишмоқнинг мотам маросими қўшиғи таркибига сингиб кетган бу намунасида метафора санъати қўлланилган. Яъни топишмоқ жавоби бўлмиш «ўлим» жонлантириб кўрсатилган. Анимистик тасаввурга кўра, қадимги одамлар табиатдаги барча нарса-ҳодисаларни жонли деб тасаввур қилишган. Шу боис, ўлимни ҳам тирик, ҳаракатланувчи мавжудот деб билишган. Табуация қонунига биноан, одамлар ўлимдан қўрққанликлари боис унинг номини яширин нутқ асосида ифодалаганлар. Яъни «ўлим билан боғлиқ табу туфайли уни сир сақлаш, бу ҳақда очиқ-ошкора айтмай, фикрни яширин поэтик нутқ воситасида баён этиш орқали юзага келган топишмоқлар маълум даврларда ритуал-магик вазифа бажариб, амалий аҳамият касб этган. Мотам маросими таркибида унинг ўзига хос ўрни ва вазифаси бўлган»².

Топишмоқларнинг ритуал-рамзий аҳамиятга эга узв сифатида мотам маросими тизимида фаол иштирок этганлигининг

¹ Келиной қўшиқлари. Ёзиб олувчи ва тўплаб, нашрга тайёрловчи **Собиров О.** Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. 179-бет.

² **Ўраева Д. С.** Ўзбек мотам маросими фольклорининг жанрий таркиби, генезиси ва бадийяти: Филол. фанлари докт. дисс. Тошкент, 2005. 233-бет.

мисолини Бухоро вилоятининг Олот туманида қайд этилган «Хотин ётди» маросимида ҳам кўриш мумкин. Маййит дафн этилган куни оқшомга қараб марҳумнинг яқин қариндош аёллари, оила аъзолари, қўни-қўшни момолар йиғилишиб, жасад чиқарилган уйда ухлайдилар. «Хотин ётди» деб аталадиган бу маросимда марҳумнинг Мункар-Накир билан бўлиб ўтадиган савол-жавобдан бежавотир ўтиб олишига ёрдамлашиш, унга руҳан кўмаклашиш мақсадида турли хил топишмоқли айтимлар, савол-жавоб асосига қурилган шеърӣй айтим-қўшиқлар ижро этилган. Марҳум руҳига чироқ ёқилгач, момолар у дунёда бўлиб ўтадиган савол-жавоблар моҳиятини ўзида акс эттирган қуйидаги қўшиқни айтишган:

Бошингда нима бор деганда,
Тоғу давлат дегайсиз.
Кўзгинангда нима бор деганда,
Нури Муҳаммад дегайсиз.
Кифтингда нима бор деганда,
Фариштаи малоӣика дегайсиз.
Оғзингда нима бор деганда,
Калимаи шаҳодат дегайсиз.
Қўлингда нима бор деганда,
Хайру саховат дегайсиз.
Қулоғингда нима бор деганда,
Салоти жаноза дегайсиз.
Белингда нима бор деганда,
Олтин камар дегайсиз.
Оёгингда нима бор деганда,
Кучу қувват дегайсиз¹.

Фольклоршунос олима Д.Ўраева томонидан ёзиб олинган ушбу маросим айтимининг бадий қурилиши савол-жавоб тарзидаги мисралардан таркиб топган бўлиб, фикрни яширин нутқ орқали баён этиш усулига кўра топишмоққа яқин туради.

Халқ қарашларига кўра, марҳум ўзга олам вакилига айла-

¹ Ўша диссертация. 145–146-бетлар.

нишдан аввал муайян синовлардан ўтиши, мифологик персонажлар билан учрашиб, уларнинг сўроқларига жавоб бериши ва унинг бу дунёда қилган савоб ва гуноҳ ишлари тарозидида тортиб кўрилиши керак. Шундан кейингина унинг нариги дунёдаги ўрни ва мақоми белгиланади, яъни жаннат ёки дўзахга кириши, ё бўлмаса аросат азобида қолиши ана шу синовлардан қандай ўтишига боғлиқ деб тасаввур қилинади. Жаҳон халқлари фольклорига ўзга олам остонасига қадам қўйган қаҳрамоннинг у дунё вакили ҳисобланган мифологик кучлар билан учрашиб, муайян савоб-жавоблардан иборат синов шартларини бажариши мотиви кўп учрайди. Хусусан, Эдип ҳақидаги афсонанинг бир вариантыда ҳикоя қилинишича, Фива шаҳри дарвоза олдида келган шоҳ бу ерни ўзига макон қилган улкан Сфинкс деган ғаройиб махлуққа дуч келади. Бу мифологик жонзот шаҳар дарвозасининг қўриқчиси бўлиб, келган кишиларга топишмоқ айтар ва кимда-ким унинг жумбоғига жавоб топа олса, ичкарига киритиб юборар, агар жавоб беролмаса еб қўяр экан. Шоҳ Эдип ана шу одамхўр махлуқнинг топишмоқли саволларига тўғри жавоб беради ва шаҳарга киради¹.

Ўзга оламга борган қаҳрамон рақибининг жумбоқли саволларига тўғри жавоб бериш орқали ўзи (ака-укалари, ҳамроҳлари ва ҳ.к.)нинг жонини омон сақлаб қолиши мотиви қадимги ҳинд эпоси «Маҳобҳорат»да ҳам учрайди. Дхарма ва Нахуша билан учрашган Юдхиштхирнинг топишмоқларни топиши лавҳаси мифологик талқинда берилган. Подшо Нахуша улкан илон қиёфасига кириб олган бўлса, Дхарма топишмоқ айтиш асосида ўз кўринишини бир неча марта ўзгартиради. У даставвал қурбонлик маросимининг муқаддас олови ёқиладиган идиш – аранини шохидида кўтариб қочаётган оҳуга айланади, сўнгра сувда юрган турна бўлиб кўринади. Пандавлар бу сувни ичиб юбормоқчи бўлишганида Дхарма тўрт пандавни биттама-битта ўлдирди бошлайди. Юдхиштхир топишмоқларнинг жавобини топгач, у пандавларни тирилтиради².

¹ Бу ҳақда қаранг: Соколов Ю. М. Русский фольклор. М., 1938. С.218.

² Невелева С. А. О композиции древнеиндийского эпического текста

Қадимги мифология ва архаик эпос намуналарида топишмоқ жавобини топмаган қаҳрамоннинг ўлиши ёки бошқача қилиб айтганда, жумбоқ жавобини топиш орқали ўлимдан қутулиб қолиш мотиви марҳумнинг у дунёга сафари ва нариги олам оstonасида турадиган қўриқчиларнинг рамзий савол-жавобидан ўтиши тўғрисидаги эътиқодий инончлар маҳсулидир. Аждодларимиз ўзга олам сари юз тутган марҳум «ўликлар мулки»нинг посбони саволларига тўғри жавоб берсагина нариги дунёга ўта олади, акс ҳолда унинг руҳи йўқлик сари юз тутди деб ўйлашган. Ўлимни «вақтинча уйқуга кетиш» деб билган қадимги одамлар марҳумлар нариги дунёда ўз ҳаётини давом эттиришига ишонгани учун ҳам Мункар-Накир сўроғига жавоб беролмаслик абадий йўқлик, яъни ўлим билан баробар деб қаралган. Зеро, қадимги давр адабиётининг мифологик асосларини текширган О.А.Фрейденоберг ҳам эпосда «жавоби топилмаган топишмоқ ўлим келтиради»¹ деб ёзганида ана шу асотирий қарашларни назарда тутган кўринади.

Дафн маросимининг архаик шакллари ҳамда бу удумларни ўзида акс эттирган архаик эпос намуналаридаги топишмоқ айтиш мотиви ўзга оламга ўтишнинг рамзий усулларидан бири сифатида қўлланилган. Бундан кўринадики, топишмоқлар ўша даврларда муайян ритуал-магик вазифа бажарган. «Лекин кейинчалик инсонларнинг ибтидоий-магик тасаввур-тушунчалари кенгайиши ва ўзгариши туфайли фақат ўлим ҳодисаси эмас, бошқа табиат ва жамият ҳодисалари ҳам шартли равишда яширин нутқ асосида ифодалана бошлагач, топишмоқларнинг мотам маросими билан бевосита боғлиқлиги йўқола бориб, у мустақил жанр сифатида тараққий топа бошлаган»².

// Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках. М.: Наука, 1988. С.147.

¹ Фрейденоберг О. А. Миф и литература древности. М.: Наука, 1978. С.58.

² Ўраева Д. С. Ўзбек мотам маросими фольклорининг жанрий таркиби, генезиси ва бадиияти: Филол. фанлари докт. дисс. Тошкент, 2005. 233–234-бетлар.

Даврлар ўтиши билан топишмоқларнинг функционал йўналишида ўзгариш рўй берган. Қадимги маросимларда ёшларнинг билимдонлиги, ақл-идроки ва топқирлигини синаб кўриш воситаси, тўй маросимларида «рамзий беллашув» усули сифатида кенг қўлланилган топишмоқлар кейинчалик маълум маънода сўз ўйинининг бир кўринишига айлана борган. Топишмоқ айтиш ва уни топиш ўзига хос ўйин тусини олган.

Топишмоқ жанрининг ўзига хос табиати инсон тафаккурининг энг муҳим қирраларидан бири – инсоннинг турли нарса-ҳодисалар ва предметлар ўртасидаги фарқли ва ўхшаш белгиларини кўра билиш ва шу асосда предметларнинг ўзаро алоқасини англай олиш хусусияти билан бевосита боғлиқдир. Инсон тафаккурига хос ана шу ғоят эрта шаклланган бу хусусият тилда сўзларни кўчма маънода қўллаш анъанасини юзага келтирган бўлса, фольклорда топишмоқ жанрининг шаклланишига асос бўлган.

Юқорида келтирилган этнофольклористик далилларнинг барчаси топишмоқ жанрининг шаклланиши оилавий-маиший маросимларнинг қадимги шакллари билан бевосита боғлиқ ҳолда кечганлигидан далолат беради. Архаик ритуалларда тўй олди синов удумларидан бири сифатида анъанавийлашган «метафорик нутқ» намуналарининг ривожланиши натижасида топишмоқ жанрининг ҳозирги бадиий шакли юзага келган.

Топишмоқ айтишиш образли тафаккурни шакллантириш ва такомиллаштиришнинг ўзига хос усуллари билан бўлган. Савол-жавоб асосига қурилган жумбоқли айтишувларнинг фаол қўлланилиши натижасида кишилар сўзларнинг кўчма маъносини излаб топиш ҳамда у ёки бу нарса-ҳодисани ҳар томонлама талқин қилишга ўрганишган. Шу тариқа қадимги маросимларда утилитар – магик вазифа бажарган топишмоқлар халқ бадиий тафаккурининг изчил тараққиёти давомида бадиий-эстетик вазифа бажарувчи фольклор жанрига айланган.

ТОПИШМОҚ ЖАВОБИ БИЛАН БОҒЛИҚ ОДАТЛАР

Маълумки, топишмоқ жанрининг ижро усули икки киши томонидан айтилиши, яъни жумбоқ айтувчи ва қўйилган жумбоқни ечувчи шахси билан боғлиқлигига кўра ўзига хослик касб этади. Фольклоршунос олима З.Хусайнованинг ёзишича, «Топишмоқнинг жавоби учун ҳар жойда ҳар хил сўз ишлатилади: «жавоби», «ечуви», «очуви». Бошқирдларда «ачыу, сисеу», баъзан «табыу», қозоқларда эса «шешуи» дейилади. Бизнинг адабий тилимизда «жавоби» умумлашган. Озарбойжонликлар ва татарларда ҳам жавобидир. Тожиклар ҳам жавоб сўзини ишлатадилар»¹.

Топишмоқни айтувчининг ўзи қўйилаётган жумбоқнинг жавобини билиши шарт бўлган, чунки киши ўзи жавобини билмаган топишмоқни айтиши уят ҳисобланган. Агар жумбоқни ечувчи киши (ёки тараф) айтилган топишмоқнинг жавобини тополмаса, у ҳолда жумбоқ қўювчининг ўзи жавобни айтиши талаб қилинган. Топишмоқ айтилиши жараёнида қатнашаётган кишилар қўйилган жумбоқнинг жавобини топиш учун айтувчидан номи яширинган нарсаларнинг у ёки бу белгисига доир муайян саволларни беришлари (масалан, «жонлими, жонсиз?», «ейдиганми, ейилмайдиган?» ва ҳ.к.) мумкин бўлган. Айтувчидан тегишли жавобни олгандан кейин ҳам жумбоқ жавоби топилмаसा, унда ечувчи томон аниқ жавобни билиши учун маълум шартларни бажарган. Этнофольклористик кузатишлардан маълум бўлишича, ўзбеклар орасида топишмоқ жавоби, яъни «очуви» ёки «ечими» топилмаган тақдирда жумбоқ қўювчининг ўзи жавобни айтиши билан боғлиқ икки хил анъана мавжуд.

¹ Хусайнова З. Топишмоқ терминлари // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. 1960. 3-сон. 33-бет.

Топишмоқ айтувчининг «шаҳар бериши» одати.

Анъанага кўра, топишмоқ айтувчининг ўзи жавобни айтиб бериши учун жумбоқ ечувчига «шаҳар беражақлигини» айтган ва ана шундан кейин жумбоқ ечимини тополмаган кишини уялтирадиган айтимни ижро этиш асносида қўйилган топишмоқнинг жавобини маълум қилган.

Жумбоқ жавобини тополмаган киши жазо тариқасида «шаҳар бериш»га мажбур бўлиши анъанаси жаҳоннинг кўпгина халқлари орасида урф бўлганлигини қайд этган З.Хусаинова «шаҳар бериш» масаласи ҳозирча атрофлича ёритилмаган. Бу кўп халқлар ўртасида тадқиқотлар олиб боришни, қадимги манбаларда сақланган изларини ахтариб, махсус текширишни талаб қиладиган масаладир»¹, – деб ёзган эди.

Туркий халқларда топишмоқ жавобини тополмаган кишини «жазолаш»нинг турли хил усуллари қўлланилган. Масалан, Н.Р.Романовнинг қайд этишича, чувашларда топишмоқ жавобини топа олмайдиган кишини ўзидан ёши анча катта бўлган қари қизга уйланишга мажбур қилишган экан². А.Сўфиевнинг қайд қилишича, тожикларда топишмоқ жавобини тополмаганда «шаҳар бериш» одати мавжуд бўлиб, бу «дехот» деб аталган³. Топишмоқ айтилиши билан алоқадор «шаҳар бериш» анъанаси ўзбеклар орасида ҳам оммалашган⁴.

Топишмоқ жавобини тополмаган кишининг «шаҳар бериши», яъни жумбоқ айтувчи билан унинг жавобини топиши керак бўлган киши ўртасида бўлиб ўтадиган айтим-диалоглар ҳам топишмоқ ижрочилигининг таркибий қисми ҳисобланади. Қашқадарё вилоятининг Шаҳрисабз тумани-

¹ **Хусаинова З.** Ўзбек топишмоқлари. Тошкент: Фан, 1966. 15-бет.

² **Романов Н.Р.** О чувашских загадках // Ученые записки Чувашского научно-исследовательского института языка, литературы, истории и экономики. Т.ХХІ. Чебоксары, 1962. С.142.

³ **Сўфиев А.** Таджикские народные загадки. АКД. Душанбе, 1965. С.9.

⁴ **Хусаинова З.** Основные особенности и источники узбекских народных загадок: Автореф. дисс. канд. филол. наук. Ташкент, 1967. С.8.

даги Кунчиқар қишлоғида яшовчи Тош шоир Чоршанбиев-дан ёзиб олинган маълумотга кўра, топишмоқ айтган киши «шаҳар» берганидан кейин жумбоқ жавобини топа олмаган одамга қарата:

Жумбоғимни жуттирдим,
Оқ эшакка миндирдим,
Олти тоғдан ошириб,
Ота-энангдан жашириб,
Олис журтқа соттирдим.
Сен топмасанг мен топай,
Оғзингга таппини ёпай¹, –

деган айтимни ижро этиб, жумбоқ ечимини топа билмаган кишини уялтиргач, топишмоқнинг жавобини айтган.

Навоий вилоятининг Навбаҳор туманида қайд қилинган анъанага кўра, жумбоқ айтилганда уни ечувчи киши жавобни тополмаса, топишмоқ қўйган одам «шаҳар беради». Бунда топишмоқ айтувчи билан унинг жавобини топиши керак бўлган киши ўртасида қуйидаги диалог айтилади:

Айтувчи:

– Тополмасанг ман топай,
Оғзингга таппи ёпай,
Шаҳар бераман!

Топувчи:

– Қайси шаҳар?

Айтувчи:

– Нурота,
– Нурота бормоқ керак,
Қил элак олмақ керак,
Қил элак – чархипалак,
Бангининг боши калак,

¹ ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1525/5. 28-бет.

Кали-кал катмани кал,
Ариқдан ҳатлади кал,
Мен сени сотай десам,
«Она» деб додлади кал.
Билмасак-тандиркесак,
Оғзингга таппи-тезак,
Таппини ёпганни кўр,
Топишмоқ топганни кўр,
Бунинг жавоби ... дир!¹

Афғонистонлик ўзбеклардан ёзиб олинган фольклор материалларининг гувоҳлик беришича, жумбоқ жавобини тополмаган пайтда «шаҳар» берилгач, топишмоқ айтувчи ва унинг жавобини ечувчи ўртасида бўлиб ўтадиган диалогнинг мазмуни савол-жавоб моҳиятига боғлиқ бўлади. Жумладан, Андхўйдаги Лофи ариғи деган жойда истиқомат қилувчи Фозилмомодан фольклоршунос Файзулла Аймақ ёзиб олган маълумотга кўра, «топувчи топишмоқни еча олмаса, айтувчи шаҳар беради. Айтувчи:

– Шаҳарми? – деб сўрайди. Топувчи:

– Шаҳар, – дейди.

– Қайси шаҳар?

– Ҳирот.

Айтувчи «шаҳар»ни қабул қилгач, топишмоқнинг жавобини айтади. Масалан, жавоб қуйидагича бўлиши мумкин:

Ҳирот,

Ундай қил, мундай қил,

Қошу қобоғингдай қил,

Ариқдан сариг сигир,

Ҳатлайми, ҳатламайми?

– Ҳатламайди.

– Устингга тапписини ёпламайди.

– Итми ё ювин?

¹ Навоий вилоятининг Навбаҳор туманидаги Арабсарой қишлоғида яшовчи халқ қизиқчиси Шухрат Саидовдан 2009 йилда ёзиб олинган.

– Ювин.
– Устингга бир қов чивин.
– Ирғинчоқми, тўқим?
– Ирғинчоқ.
– Бўйнингга тилло мунчоқ,
Қўлтигингга қўғирчоқ,
Сен топмасанг, мен топай,
Оғзингга ширмон нон ёпай, –

жумбоқ ... дан иборатдир»¹.

Тошкент вилоятининг Зангиота туманидаги Шофайзқулоқ қишлоғида «топишмоқ» атамаси ўрнида «чўпчак» термини қўлланилган. Анъанага кўра, топишмоқ айтмасдан олдин даврадагилардан бири «Келинлар, чўпчак айтишамиз!» – дейди. Қолганлар ҳам «Айтишамиз» дейишгач, топишмоқни бошловчи ўтирганлар қарата:

– Чўпчак айтай топарсан,
Тополмасанг ҳўкизсан, –

деб мурожаат қилади. Кейин топишмоқни айтади. Масалан, «те-рак, унинг шохи ва барги» тўғрисидаги топишмоқ худди эрта-кларнинг бошламаси сингари «Бир бор экан, бир йўқ экан, бир подшонинг учта қизи бор экан. Учта қизига учта эр келиб олиб кетади. Отаси йиғлайди, онаси ўйлайди, болалари чапак чалади» тарзида баён қилинади. Ўтирганлар бу топишмоқнинг жавобини тезда топа олмаса, жумбоқ қўйган кишига мурожаат қилиб:

– Қаерда бўлади? – деб сўрайдилар. Топишмоқни айтган киши:

– Ҳар ерда кўкара берадиган нарсa, – деб топишмоқда яширинган жавобни топишни осонлаштирадиган белги-хусусиятларга ишора қилади.

– Жонликми ё жонсизми?

– Жони йўқ.

– Оламда борми?

¹ Халқ дурдоналари. Ёзиб олувчи ва нашрга тайёрловчи **Файзулла Аймоқ**. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат, 1986. 212–213-бетлар.

– Ҳамма ёқда бор.

– Тополмадим.

Шундан кейин топишмоқни айтувчи киши «Шаҳар бераман», – дейди. Ўтирганлар эса «Ҳалолидан беринг», – дейдилар. «Барини бераман», – дейди айтувчи ва шаҳарни айтаётганда ўтирганлар ифлос нарсаларнинг номи айтилаётгани учун ижирғаниб, жеркиниб турадилар.

Шофайз қишлоғида топишмоқ айтувчи томонидан «шаҳар бериш» одати одатда қуйидаги айтимни ижро этиш орқали амалга оширилади: «Ундан бориб бундан келиб, менинг қошимга йиқил. Санам боргин бозорга, манам бораё бозорга. Сан бир яғир эшак олдинг, ман бир жийрон от олдим. Сан эшакка миниб келдинг, ман отга миниб келдим. Отнинг устига ўтириб мен нон еб келдим, сан эшакнинг устига ўтириб келиб «Бир бурда нонингдан бер», – дединг. Бир кўзингни ўйиб берсанг бераман», – дедим. Сан бир кўзингни ўйиб бердинг, ман нон бердим. «Яхши экан, яна бер», – деб бу кўзингниям ўйиб бердинг. Ман яна нон бердим. Шуминан бир гадоё келди, ҳасса олиб «Хув!» – деди. Уйдан чиқди бир навжувон, «Уйнинг эгаси йўқ», – деди. «Уйнинг эгаси йўқ бўлса, бир парча нони йўқмиди?» – деди. Шу гапига ор қилиб ман бердим бир курак тилла, сан бердинг бир курак тезак. Мани алқий-алқий кетди, сани қарғай-қарғай кетди. Шундан бориб йўл кетдим, дарё бўйлаб чўл кетдим. Манга раҳм қилиб бир тепди, ман тушдим тилло ўрага. Қаҳр айлаб бир урди, сан тушдинг хало жойга. Уни уйлаб тополмадинглар: терак билан барги (отаси – терак, онаси – шох, болалари – барги)». Бу жавобни эшитгач, ўтирганлар «Э...» деб афсусланиб қоладилар¹.

Айтилган топишмоқ замирида мужассамлашган, яширинган нарса-ҳодисанинг номини тополмаган кишига қарата айтган «шаҳар бераман» бирикмаси таркибидаги «шаҳар» сўзининг этимологик асоси араб тилидаги «шаҳҳара» лексе-

¹ ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1586/5. 1–3-бетлар. 67 яшар Умри Ҳакимовадан 1961 йил 10 декабрда Т.Мирзаев ёзиб олган.

масига алоқадор бўлиб, «эълон қилиш», «маълум қилиш», «машҳур қилиш» маъноларини билдиради¹. Демак, топишмоқ айтувчининг «шаҳар бераман» дейиши унинг ўзи қўйган жумбоқ жавобини маълум қилмоқчи эканлигини англаатади.

Топишмоқ жавобини тополмаган кишининг «қўрғон бериши» одати. Ўзбек фольклорида топишмоқ жавобини топа олмаган кишининг «шаҳар» ёки «қўрғон бериши» одати ва у билан боғлиқ айтимлар жуда кенг тарқалган. Бу одатнинг юқорида таҳлил қилинган «шаҳар бериш» анъанасидан фарқи шундаки, биринчи ҳолатда топишмоқ қўювчининг ўзи «шаҳар» бериш асносида жавобни маълум қилса, «қўрғон бериш» одатига кўра жумбоқ жавобини тополмаган киши топишмоқ айтувчига «шаҳар беради». Шундан кейин топишмоқ айтувчи киши жавобни ўз вақтида тополмаган одамнинг танаъзуларини «сотиб олади» ва ҳар бир аъзо сотиб олингандан кейин жумбоқ жавобини тополмаган кишининг «Нима қиласан?» деган саволига берилган жавобларда ечувни топа билмаган кишининг устидан кулиш, уни масхара қилиш орқали уялтириш мазмуни устуворлик қилади.

Топишмоқ жавобини ўз вақтида тополмаган кишидан «қўрғон бериш»ни талаб қилиш одатининг муайян тарихий асослари ҳам мавжуд. Чунки филология фанлари номзоди З.Хусаинованинг ёзишича, «Топишмоқ қадим замонларда давлат иши учун ҳам аҳамиятли ҳисобланган. Жумбоқни очувчиларга, жумбоқнинг аҳамиятига қараб мукофотлар берилган. Баъзи маълумотларга қараганда, жумбоқ айтилишида ғолиб чиққан шахсни бирор қўрғонга бошлиқ қилиш одати ҳам бўлган»².

«Қўрғон бериш» одатининг энг муфассал тавсифларидан бири фольклоршунос Т.Мирзаев томонидан 27 июлда Бойсун туманининг Робот қишлоғида яшовчи 46 яшар Бўрон Бердиев ҳамда Хўжабулғон қишлоғида яшовчи 45 яшар Улаш Жумаевдан ёзиб олинган. Бойсунликлар одатига кўра, топишмоқни кўпчилик бўлиб айтиш урф тусига кирган. Одатда жумбоқ ай-

¹ Хусаинова З. Ўзбек топишмоқлари. Тошкент: Фан, 1966. 17-бет.

² Ўша манба. 15–16-бет.

тувчилар иккига бўлиниб, тарафма-тараф бўлиб айтадилар. Топмонлардан бири қўйилган жумбоқни тополмаганда топишмоқ жавобини топиши керак бўлган сотувчи ва топишмоқ айтган тарафдан олувчи бўлади:

- Тополмадим.
- Шаҳар беринг.
- Бердим.
- Буни сотамиз.
- Соттим, ҳа.
- Олдим, ҳа.
- Нимасини?
- Қулоғини.
- Нима қиласиз?
- Супра қиламиз.
- Соттим, ҳа.
- Олдим, ҳа.
- Нимасини?
- Тирноғини.
- Нима қиласиз?
- Курак қиламиз¹.

Топишмоқ айтувчи билан «шаҳар» берган киши ўртасида шу тариқа давом этадиган «олди-сотди» диалогиди «панжа» – шоха (паншаха), «қўл» – косов, «оғиз» – охур (ўра, ўчоқ), «бурун» – тарнов, «кўз» – чироқ (ойна), «тиш» – маржон, «киприк» – супурги, «соч» – арқон, «бош» – қўлғоғоч (яъни болға), «қорин» – сомонхона, «оёқ» – қозиқ тимсолларини қўллаган ҳолда рамзий айтишув бўлиб ўтади.

Фольклоршунос олима З.Хусаинова томонидан ёзиб олинган маълумотга кўра, Қашқадарё вилоятининг Китоб туманида қўйилган топишмоқнинг жавобини тополмаган кишининг «шаҳар бериши» одати «қўрғон бериш» деб аталган. Китоблик Абдуғофур Шукуровнинг «қўрғон бериш» одати ҳақида

¹ ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№861.

қуйидагиларни сўзлаб берган: «Масалан, бир кишига топишмоқ айтсак, агар тополмаса, «Қўрғон беринг!» – деймиз. «Китобни бердик» деса, биз айтамызки: «Йўқ, Китоб ўзимизнинг шаҳар, Яхшиси узоқ шаҳарлардан беринг», – деймиз. «Хўп, Самарқандни бердик», – дейди. Агар хоҳласак: «Хай, майли, Самарқанд, ундан йиқил, мундан йиқил. Келиб менинг қошимга йиқил. Сен топмасанг мен топай, оғзингга қаллама (қатлама) ёпай. Сен ҳам бординг холангникига, мен ҳам бордим холамникига. Менинг холам ҳар хил турлик таомлардан зиёфат қилди. Сенинг холанг бир яғир эшагини бериб, устига икки кўзани ортиб: «Фалон жойдан сув олиб кел», – деди. Эшакнинг устига миниб сувга бораётганингда яғирларига буланиб охир-натижада кўзага сув ортаман деб кўзани синдириб қочиб қолдинг», – деб айтамыз»¹.

Нурота туманининг Қоракиса қишлоғида ҳам топишмоқ жавобини топа олмаган кишини ўзига хос тарзда «жазолаб», жумбоқ қўювчининг ўзи томонидан очув айтилиши одати «қўрғон бериш» дейилган. Раҳматулла Юсуф ўғлидан фольклоршунос олима З.Хусайнова ёзиб олган фольклор материалидаги талқинга кўра, жумбоқ қўювчи ва унинг жавоби-очувини топиши керак бўлган киши ўртаси бўлиб ўтадиган савол-жавобдан иборат диалог «Қўрғонингни бердингми?» деган сўровидан кейин бошланади. Жумбоқ жавобини тополмаган киши «Бердим» дейди, аммо бу ўринда берилаётган қўрғон номи айтилмайди. Шундан кейин «олди-сотди» айтишуви бошланади. Бунда жумбоқ қўювчи топишмоқ жавобини топа олмаган кишининг калласидан бошлаб барча тана аъзоларини «сотиб олади». Ушбу диалогда киши тана аъзоларининг қуйидаги тимсолий талқинлари баён қилинади: калла – таппи; қўл – паншаха; оёқ – тандир косови; соч – йўнғичқа; қулоқ – супра; кўз – чирок; бурун – тўла (ертўла); оғиз – оғил; ияк – кетмон; эмчак – меш. Шу тариқа давом этган «олди-сотди» диалогининг охирида жумбоқ қўювчи топишмоқ жавобини топа олмаган кишининг ўзини

¹ ЎЗР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1525/4. 25–26-бетлар.

«сотиб олади» ва «Нима қиласан?» деган саволга «Товдан жумалатиб ўтин қиламан» деб жавоб беради.

Шундан кейин топишмоқ қўювчи қуйидаги айтимни ижро этиш асносида жумбоқ жавобини айтади ва ҳазил-ҳузул билан жумбоқнинг очувини билмаган кишини «жазолайди»: «Мен ҳам бордим бозорга, фалончи (бу ўринда жумбоқ очувини тополмаган кишининг исми айтилади – М.Ж.) ҳам борди бозорга. Икковимиз кетиб бораётувдик, мен бир ўра тиллога тушиб кетибман, фалончи бир ўра нажасга тушиб кетибди. Қўлидан тортиб базўр чиқариб олибман. Яна икковимиз кетавериbmиз, бир кўза шиннининг устидан чиқибмиз. Кўзага қоплаб қўйган латтани мен айтибман, «Мен очаман» деб, фалончи айтибди «мен очаман» деб. Охирам фалончи менга: «Сен бир тилла ўраган тушиб кетдингку, энди шиннини мен олай-да!», – деб кўзанинг оғзидаги латтасини олиб юборди. Кўзанинг ичида шинни йўқ экан, ичи тўла қизил ари экан. Бари бирдан чиқиб кетиб фалончини талай берибди. «Бинг-бир ари чақти, бинг-бир ари чақди!» – деб топишмоқ қўювчи бармоғи билан кўзи демай, қорни демай жумбоқ жавобини тополмаган кишининг ҳар жойига турта беради¹.

Топишмоқ айтишиш билан алоқадор «қўрғон бериш» анъанасининг ўзига хос айтими бизнинг кунларга қадар постфольклор намунаси сифатида оғзаки анъанада яшаб келаётганлигини тасдиқлайдиган муҳим бир маълумот Сурхондарё вилоятининг Шўрчи тумани Маданият уйи қошидаги “Булбулигўё” халқ фольклор-этнографик ансамблининг репертуарида қайд этилди. Мазкур жамоанинг 2003 йил 14–19 май кунлари бўлиб ўтган “Бойсун баҳори” очиқ фольклор фестивалида намоиш этган театрлаштирилган концерт дастуридаги «Олдим-ҳо, сотдим-ҳо» қўшиғининг матни топишмоқ жавобини топиш билан боғлиқ «қўрғон бериш» удумининг айтими асосида шаклланган. Маълум бўлишича, Сурхон воҳасида урф бўлган анъанага кўра, йигит ва қизлар

¹ ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1525/6. 42–43-бетлар. 1958 йил 9 август З.Хусайнова ёзиб олган.

тараф-тараф бўлиб, бир-бирларининг гавдаси, бош, қулоқ, бурун, бўйнини ҳазил тариқасида таърифлайдиган “Олдим-ҳо, сотдим-ҳо” қўшиғини ижро этишар экан. «Булбулигўё» фольклор-этнографик жамоаси дастурида намойиш этилган лавҳада ҳам олти қиз ва олти йигит шу қўшиқ оҳангига мос ҳаракатлар билан рақсга тушадилар:

Олдим-ҳо, сотдим-ҳо, несини, несини?
Бошини, бошини,
Нима қиласиз, нима қиласиз?
Кади қиламиз, кади қиламиз
Олдим-ҳо, сотдим-ҳо, несини, несини?
Бўйнини, бўйнини,
Нима қиласиз, нима қиласиз?
Думбира қиламиз, думбира қиламиз.
Олдим-ҳо, сотдим-ҳо, несини, несини?
Бурнини, бурнини,
Нима қиласиз, нима қиласиз?
Сурнай қиламиз, сурнай қиламиз.

Ўзбек фольклорида қайд қилинган топишмоқ айтиш билан боғлиқ «қўрғон бериш» анъанасида жумбоқ жавобини тополмаган кишининг тана аъзоларини «сотиш» одати туркий халқларнинг топишмоқ ижрочилиги учун муштарак ҳодиса саналади. Топишмоқ жавобини тополмаган кишини бу тарзда «сотиш» орқали «жазолаш» анъанаси бошқа туркий халқлар фольклорида ҳам қайд қилинган. Фольклоршунос олим Х.Махмутовнинг ёзишича, татарларда ҳам топишмоқ айтган тараф жумбоқ жавобини топа олмаган кишининг тана аъзоларини «қисмлаб сотиб олар» экан¹.

Топишмоқ жавобини топа олмаган кишини кекса, майиб-мажруҳ, ялқов, ишёқмас, хуллас, ҳамма ёмон кўрадиган бирор одамга «сотиш» одати тоғли олтойликлар орасида урф бўлган «топишмоқ айтишиш ўйини»да қайд этилган. К.Е.Укачинанинг ёзишича, «агар жумбоқ жавобини топол-

¹ Махмутов Х. Ш. Татарские народные загадки. АКД. Казань, 1969. С.17.

маган киши ёш қиз бўлса, топишмоқ айтувчи жавоб тополмаган «айбдор»ни «сотиш» учун даврада иштирок этаётган бирорта кекса кишига мурожаат қилиб:

– Дъара (яъни, отахон), сизга пўстинбоп ёқа учун сариқ тулки керакми ёки жумбоқнинг жавобини тополмаган соҳибжамол Дъалкани оласизми?! – дейди.

Отахон ҳассасини тўқиллатиб, дейди:

– Мендай шарти кетиб, парти қолган қари чолга тулки ёқа пўстиннинг кераги йўқ. Яхшиси, соҳибжамол Дъалкани ола қолай. Мен унинг бошидан – қозон, қулогидан – «туткуш» (қозонни ўчоқдан олишда қўл куймаслиги учун ишлатиладиган латта тутқич), оёқларидан – қўлтиқтаёқ, ичакларидан – арқон қиламан»¹.

Кўринадики, топишмоқ ижроси билан боғлиқ бу анъанавий ўйиннинг вербал қисмида тасвирланган жумбоқ жавобини тополмаган кишини ўз ёшига номуносиб одам – қари чолга «сотиш» лавҳаси рамзий «жазо» усули сифатида қўлланилган. Кекса чол тилидан баён қилинган матнда жумбоқ жавобини тополмаган кишининг тана аъзоларидан турли хил рўзгор буюмлари ясалишининг айтилиши эса топишмоқ жанрига хос метафорик нутқифодаси бўлиб, тарихан қадимги маросимлар билан боғлиқдир. Чунки қадимги анъанага кўра, топишмоқ жавобини тополмаган киши тегишли тарзда жазога мустаҳиқ этилган. Бу одатнинг эпик талқинлари эртакларда ўз ифодасини топган. Рус халқ топишмоқларининг тарихий асосларини унинг эртак жанридаги талқинлари асосида ўрганган И.М.Колесницкая томонидан ёзиб олинган ривоятларда нақл қилинишича, қадимда жумбоқ жавобини топпаган кишилар қаттиқ жазога тортилган, баъзан ҳатто ўлимга маҳкум этилган². Кейинчалик, топишмоқ жавобини тополмаганлик учун «жазо» бериш одати рамзий моҳият касб этган ва юқорида кўрилганидек, кишининг тана

¹ Алтай табышқақтар. Алтайские загадки. Составитель, автор перевода, предисловия и комментариев **Укачина К.Е.** Горно-Алтайск: Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1981. С.12.

² **Колесницкая И.М.** Загадка в сказке // Ученые записки АГУ. Вып.12. №81. Серия филологическая. Л., 1941. С.113.

аъзоларини қисмлаб сотиш (ёки тана аъзоларини муайян нарсаси-предметларга ўхшатиш) анъанаси келиб чиққан.

Бизнинг фикримизча, ўзбек фольклоридаги «қўрғон бериш» одағи билан алоқадор «олди-сотди» айтимлари қадимги туркийларнинг топишмоқ айтиш маросимида ижро этилган ритуал матннинг бугунги кунга қадар сақланиб қолган намунасидир.

Сурхондарё вилоятининг Бойсун туманидаги Робот қишлоғида жумбоқ айтувчи «шаҳар» берган кишининг тана аъзоларини қисмлаб сотиб олгандан кейин: «Сен ҳам тоғангникига бординг, мен ҳам тоғамникига бордим. Менинг тоғам қўй сўйиб зиёфат қилди, сенинг тоғанг ит сўйиб зиёфат қилди. Қайтишимизда менинг тоғам йўрға отга миндириб қайтарди, сенинг тоғанг бир яғир эшакка миндириб қайтарди. Менинг тоғам бир коса нишолда берди, отнинг устида келганча ялаб кела бердим. Сенинг тоғанг ҳеч нарсаси бермади, эшакнинг жавирига хилачўпни ботириб ялаб кела бердинг. Ана энди сен топмасанг мен топай, оғзингга таппини ёпай, унинг ўзи ...», – деб топишмоқнинг жавобини айтади. Даврадагилар чувуллашиб, «Шу эди, шу эди!» – деб топишмоқ жавобини айтган кишининг сўзини маъқуллайдилар¹.

Топишмоқ жавобини тополмаган кишини уялтириш, кўпчилик олдида изза қилиш мақсадида айтиладиган ана шу типдаги айтимлар Самарқанд шаҳри ва унинг атрофида истиқомат қиладиган тожиклар фольклорида ҳам мавжуд бўлган. И.А.Сухарев томонидан ёзиб олинган матнда баён қилинишича, «шаҳар» берилгач, топишмоқ айтувчи билан жавоб тополмаган киши ўртасида қуйидагича диалог бўлиб ўтади:

– Ундай бўлса, биз икковлон бозорга борамиз.

– Майли.

– Мен бир коса қаймоқ билан иккита кулча сотиб оламан.

Сиз икки кулча билан яғир эшак оласиз.

– Хўп.

¹ ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№861.

– Мен қаймоққа нон ботириб ейман, сиз эшакнинг яғрига нон ботириб ейсиз.

– Майли.

Шундан кейин топишмоқ жавоби айтилади¹.

Фольклоршунос З.Хусаинова томонидан наманганлик Муборак Убайдулла қизидан ёзиб олинган намунада эса «Шаҳар, унда бору, мунда кел, келиб менинг қошимга йиқил! ...Манам бир отга миндим, сан бир яғир эшакка миндинг. Кунжарадан нон қилиб эшакнинг яғрига кунжарани теги-зиб ялаб-ялаб кетдинг. Ман бордим, шинни минан мураббога нонни тегизиб ялаб-ялаб еб кетдим. Ҳай, сан топмасанг мен топай» тарзидаги айтим келтирилган².

Агар топишмоқнинг жавобини тополмаган тарафдаги ки-шилар жумбоқ қўювчи томонга шаҳар бермай, индамай тур-са топишмоқ айтган одам:

Индасанг индигинга,
Олиб урай киндигинга,
Киндиккинанг пачақ-пачақ,
Егангинанг тарвуз пўчоқ,
Ола тоғдан оширай,
Ота-онангга топширай³, –

тарзида ҳақоратомуз сўзлар қўлланилган айтимни ижро этгач, айтилган топишмоқнинг жавоби нима эканлигини маълум қилади.

Топишмоқ айтишиш жараёнидаги «шаҳар» ёки «қўрғон» бериш одатларининг тарихий асослари қадимги синов-иници-ация маросимларига бориб тақалади. Чунки «топишмоқнинг жавобини топа олмаслик ёки жавобни хато айтганлик учун жа-золаш одатининг тарихи қадимий бўлиб, топишмоқ айтишиш анъанаси муҳим ижтимоий-магик функция касб этган даврлар-

¹ Сухарев И. А., Сухарева О. А. Материалы по таджикскому фольклору. Самарканд: Издание центр. гос. музея, 1934. С.4–5.

² Хусаинова З. Ўзбек топишмоқлари. Тошкент: Фан, 1966. 17-бет.

³ ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№861.

даги халқ қарашлари билан боғлиқдир»¹. Қадимда топишмоқ айтиш рамзий-ритуал моҳият касб этган бўлиб, унинг жавобини топиш учун кишида муайян магик қудрат мавжуд бўлиши керак, деб тасаввур қилинган. Шунинг учун ҳам эпик асарларда қаҳрамоннинг тақдири кўпинча қўйилган топишмоқнинг жавобини топишига боғлиқ бўлади. Ёқутлар фольклорида эпик қаҳрамон кўзлаган мақсадига эришиши учун топишмоқ жавобини топиши керак бўлади². Айтиш ҳолатни ўзбек халқ эртақларидаги топишмоқ айтиш ва уни топиш мотивлари талқинида ҳам кўрамиз.

¹ Лавонен Н. А. Карельская народная загадка. Л.: Наука, 1977. С.38.

² Ионова М. Н., Пуговкина М. И. Якутские загадки // Советский фольклор. М., 1936. №4–5. С. 243.

ХУЛОСА

XX аср ўзбек фольклоршунослигида ўзбек халқ топишмоқларини турли ҳудудлар бўйича изчил тўплаш, архивлаштириш, бу жанрга мансуб асарларнинг энг яхши намуналарини чоп эттириш ва илмий тадқиқ этиш юзасидан муайян ишлар амалга оширилганига қарамай, ҳозирга қадар топишмоқларнинг фольклор жанри сифатидаги ўзига хос табиати ва тарихий тақомили босқичлари аниқланган эмас. Шунинг учун ҳам ўзбек халқ топишмоқларининг ўзига хос жанр хусусиятлари, бошқа жанрлардан фарқланиб турадиган белгилари ва тарихий тараққиёт босқичлари билан боғлиқ муҳим қонуниятларини очиш фольклоршунослигининг муҳим муаммоларидан бири ҳисобланади.

Ўз моҳиятига кўра у ёки бу жиҳати билан бир-бирига ўхшаш, белги-хусусиятлари муштарак бўлган турли-туман нарсаларни ўзаро қиёслаш асосида образ яратиш анъанаси топишмоқ жанрига мансуб фольклор асарларининг асосий моҳиятини ташкил этади. Топишмоқ жанрининг келиб чиқишида муҳим аҳамият касб этган бундай ўхшатиш шунчаки оддий қиёслаш бўлиб қолмасдан, халқимизнинг қадимий тасаввур-тушунчалар билан боғлиқ қарашларини метафорали поэтик нутқ воситасида бадиий ифода этишнинг ўзига хос усуллари билан ҳам бўлган.

Реал ҳаётнинг воқеаларни ўзида акс эттирган топишмоқ жанрининг келиб чиқиши ва тадрижий ривожига назар ташласак, унинг мустақил жанр сифатида шаклланишига қадар кўпқатламли тараққиёт босқичларини босиб ўтганига амин бўламиз. Топишмоқ жанрининг юзага келишида аждодаларимизнинг турмуш тарзи билан боғлиқ реал ҳаётнинг воқелик

бирламчи асос бўлган бўлса-да, жанр такомилида қадимги мифологик тасаввурлар, сўз магияси ва сўз табусига алоқадор инонч-эътиқодлар ҳамда маросимлар муҳим роль ўйнаган.

Назаримизда, ўзбек топишмоқларининг генетик илдизларини аجدодларимизнинг мифологик тасаввурлари ва архаик маросимлари заминидан излаш керакка ўхшайди. Чунки қадимда топишмоқ айтиш анъанаси серҳосиллик ғояси билан боғлиқ бўлганлиги сабабли у мавсумий маросим ва удумларнинг таркибий қисми саналган. Аجدодларимиз метафорик нутқ воситасида табиатга таъсир кўрсатиб, мўл ҳосил бахш этувчи кучлар эҳсонига сазовор бўлиш мумкин, деб ўйлаганлар. Бу эса рамзий моҳият касб этган ибтидоий ритуалларнинг вербал қисмини ташкил этган айтимлар асосида кейинчалик топишмоқ жанри юзага келганлигини кўрсатади. Шундай экан, топишмоқларнинг тарихий асослари ва фольклор жанри сифатидаги тараққиёт босқичларини ўрганиш ишлари фольклоршуносликнинг долзарб муаммоларидан бири сифатида давом эттирилиши лозим.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Топишмоқ ва унинг тарихий тараққиёти	9
Миф ва топишмоқ	19
Табу ва топишмоқ	38
Маросим ва топишмоқ	71
Топишмоқ жавоби билан боғлиқ одатлар	93
Хулоса	108

УДК 398(575.1)

ББК 82.3(5Ў)

Ж 96

Жўраева, Мунис.

Ўзбек фольклорида топишмоқ / М.Жўраева; масъул муҳаррир:
Асқар Мусақулов; ЎзР ФА, Алишер Навоий номидаги тил ва адабиёт
ин-ти. – Т.: Фан, 2011. – 112 бет.

ISBN 978-9943-19-170-9

ЎЗБЕК ФОЛЬКЛОРИДА ТОПИШМОҚ
(рисола)

Муҳаррир: *Б.Мирзаева*

Техник муҳаррир: *М.Абидова*

Мусахҳиҳ: *Н.Норбобоев*

Компьютерда тайёрловчи: *Д.Абдуллаев*

Нашриёт лицензияси АИ № 138, 27.04.2009 й.

Нашриёт рақами: з-109. Теришга берилди: 26.10.2011.

Босишга рухсат этилди: 26.12.2011. Қоғоз бичими 84х108¹/₁₆.

Офсет босма. Офсет қоғози. Агно Про гарнитураси.

Ҳисоб н.т. 5,0. Шартли б.т. 5,2. Тиражи 100 нусхада.

Баҳоси келишилган нархда.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси «Фан» нашриёти:
100170, Тошкент, И.Мўминов кўчаси, 9-уй.

ЎзР ФА «Фан» нашриёти оригинал-макетидан
ЎзР ФААК босмахонасида чоп этилди. Буюртма № 37
100170, Тошкент, И.Мўминов кўчаси, 13-уй.